

PEYGAMBERLERİN GÜNAHSIZLIĞI VE نَسِيءٍ , عَصَى , غَوَى KELİMELERİNİN ETİMOLOJİK İNCELEMESİ İŞİĞİNDA KUR'ÂN'DAKİ ÂDEM KISSASINA YENİ BİR YAKLAŞIM *

Muhammet Sacit KURT **

Özet

Günah; temelinde kötülük olan yahut Allah nehyettiği için kötü olan bir fiili bilinçli olarak, Allah'ın emrine/nehyine muhalefet ederek işlemek ve bu vesile ile haddi aşarak doğru yoldan sapmaktır. "Peygamberlerin Allah'ın korumasında olması (İsmet) onları tüm günahlardan korur mu?" sorusuna âlimler tarih içerisinde farklı yanıtlar vermişlerdir. İlk dönem rivâyetlerinde onların bazı küçük günahlar işleyebileceği zikredilirken sonraki dönemlerde bu anlayış değişmiş ve yerini peygamberlerin hiç günah işlemeyeceği anlayışına bırakmıştır. Âdem^(s)'in yasak ağaçtan yemesi de görüş değişikliği yaşanan konulardandır. İlk dönem âlimlerinin büyük çoğunluğu "N-S-Y" fiiline terk etmek anlamını verirken, sonraki dönem âlimleri kelâmî bazı kaygılarla fiilin unutmak anlamını tercih etmiştir. Âyete unutmak anlamı vermekse, Kur'ân'a ters bir yoruma sapmak olacaktır.

Anahtar kelimeler: Âdem, günah, nisyân, ismet.

Abstract

A New Approach to Adam's Narrative in the Qur'an Under The Light of Prophets' Sinlessness and Ethymology of the Words نَسِيءٍ , عَصَى and غَوَى

The sin is an activity that derives from evil or doing reverse of God's commands (it can be order or prohibition) and thus going astray with transgress the limit. As known sometimes God protect the prophet's some sins. But I wonder if God protected them every time? This question answered varied. In the first period of the interpretation corpus, nearly all of the interpretations say "They can sinned some minor sins." But after that, the opinion of "They couldn't sin" has risen. The opinion that "Adam (pbuh) has eaten the forbidden tree" is also a plot that is opinions changed. Whereas in the first period of the interpretation corpus, the most of the interpreters have given "abdicate/give up" meaning for the meaning of "N-S-Y" verb; following period of the interpretation corpus choose the meaning of "forget". But giving the verse "forget" meaning is a translation that didn't the Qur'an say.

Keywords: Adam, sin, oblivion, ismah.

* Bu makale, ilaveler ve çıkarmalar yapılarak "Kur'ân'da Peygamberler ve Günah" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammet Sacit Kurt, *Kur'ân'da Peygamberler ve Günah*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

** Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Giriş

“Peygamberlerin günahsızlığı” konusu, insanoğlunun tarih içerisinde merak ettiği ve cevabını aradığı sorulardan birisidir. Merakı celbeden bu hususun, farklı din mensupları tarafından Eski ve Yeni Ahit etrafında (İslamiyet öncesinde ve sonrasında) yorumlandığı bilinmektedir. Süregelen bu merak İslamiyet’le birlikte konunun ayetler ve hadisler çerçevesinde de ele alınmasına yol açmış ve pek çok şekilde yorumlanagelmiştir. Bu yorumlardan en meşhurunun kelimeler âlimleri tarafından yapılan “Peygamberler ‘İsmet’ sıfatına sahiptir” görüşü olduğu söylenebilir.

Ancak böyle bir “İsmet” algısı varken Kur’an’da, عَصَى غَوَى gibi günaha delalet etmesi ihtimal dâhilinde bulunan fiillerin, peygamberlerin ilki olan Hz. Âdem’e atfedilerek kullanılması, müşkil bir durum açığa çıkarmaktadır. Bu açıdan, bu yazıda ilk olarak Hz. Âdem kıssasında işkâl ortaya çıkaran kelimeler etimolojik açıdan incelenecek, ardından konunun tefsir literatüründe nasıl algılandığı ortaya konulacak ve müteakiben konuya farklı bir perspektifle yaklaşmaya çalışılacaktır.

Kelimelerin Anlam Alanları

Ġ-V-Y (غَوَى)

“Ġ-V-Y” fiil kökünün “Doğru yolu bulamamak, emri göz ardı etmek” ve “bir şeyde bozulma”ya delâlet eden iki kök anlamı vardır.¹ “Yaşantısını bozmak (ifsâd etmek)” anlamına da gelir.² Bu anlamda kullanılması ile alakalı olarak: Hûd sûresindeki³ إِنَّ اللَّهَ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ أن يعاقبكم على “Fesadınız yüzünden sizi cezalandırması” veya يحكم عليكم بغيكم “Fesadınız yüzünden aleyhinize hükmolunması için” denmesi örnek verilebilir.⁴ غَوَى السَّخْلَةَ ve غَوَى الْقَصَبِ

1 Ebû'l-Huseyn Aḥmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luġa*, tahk.: 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, 1399/1979, c. 4, s. 399.

2 Muḥammed b. Mukerram İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Şâdir, Beyrût ts., c. 15, s. 40.

3 Hûd, 11/34.

4 İbn Manzûr, *age*, c. 15, s. 40.

sonra midesinin bozulması anlamında kullanılır.⁵

İşfehânî'ye (ö. 502/1108) göre kelimenin kökü; İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) "Dalâlet, sapkınlık" anlamını verdiği⁶, "itikatta cehalet ve bozukluk (Fesâd)" anlamına gelen الْعِيّ dır.⁷ Çünkü ona göre cahilâne hareket ya bozuk (fâsid) bir itikada sahip olunmasından yahut sâlih olsun bozuk olsun bir itikada sahip olunmamasından kaynaklanır.⁸

Muraqqış:⁹

فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا يَحْمَدِ النَّاسَ أَمْرَهُ وَمَنْ يَفْعُولًا يَعْدِمُ عَلَى الْغَيِّ لَأْتَمَّا

"Kim bir hayır işlese insanlar onun işini överler, ancak kim bir sapkınlık yapsa onu kınayan kimse bulunmaz"

Dureyd ibn Şimme ise:

وَهَلْ أَنَا إِلَّا مِنْ غَزِيَّةٍ إِنْ غَوَيْتُ وَإِنْ تَرَشَّدْتُ غَزِيَّةً أَرَشَدْتُ

"Ben Ğaziyye'den (kabilesini kastediyor) değil miyim? Onlar sapkınlık ederse ben de sapkınlık ederim, onlar doğru yolu bulursa ben de doğru yolu bulurum" demektedir.¹⁰

Görüleceği üzere beyitlerde kelime "Dalâlet ve sapkınlık" anlamında kullanılmıştır. İzutsu'ya (ö. 1993) göre bu son beyitin çok önemli bir özelliği de vardır. Ona göre Cahiliyye Araplarının kabileci bağlılık duygusunun o derin, akıl dışı doğasını bu beyit kadar güzel ve net bir biçimde ifade eden başka bir beyit yoktur.¹¹ Kelimenin bu anlamda olduğuna dair bir başka delil de aşağıdaki hadislerde yer alan ifadelerdir:

مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ رَشِدَ وَمَنْ يَعْصِيهِمَا فَقَدْ غَوَى "Kim Allah'a ve Peygamberine tabi olursa mu-

5 Huseyn b. Muhammed b. Mufađđal er-Râğib İşfehânî, *Mufradât Elfâzi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk ts, c. 2, s. 171; İbn Fâris, *age*, c. 4, s. 400; İbn Manzûr, *ay*. (aynu yer)

6 İbn Manzûr, *ay*.

7 İşfehânî, *age*, c. , s. 170.

8 İşfehânî, *ay*.

9 el-Muraqqış el-Eşğar: Rabî'a b. Sufyân b. Sa'd b. Mâlik. el-Muraqqış el-Ekber'in kardeşinin oğlu olup Necid ehli cahiliye şairlerindendir. Bkz. Hayreddin b. Maħmûd b. Muhammed b. 'Ali b. Fâris ez-Zirikli ed-Dimeşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 2002, c. 3, s. 16.

10 İbn Manzûr, *age*, c. 15, s. 140.

11 Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dimî ve Ahlâkî Kavramlar*, trc. Selâhattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 2010, s. 113 vd.

işler: Bir çukur kazılır ve içerisine bir oğlak yavrusu bırakılır. Kurt oğlağı yemeye teşebbüs ettiğinde tuzağa düşer. Kurt, oğlak yavrusunu ister ama avlanır.²² İnsanların bir musibete uğramalarını anlatmak için Araplar وَقَعَ اِنْ فُرْشًا تُرِيدُ اَنْ تَكُونَ deyimini kullanırlar. Bu anlamda Hz. Ömer: “Şüphesiz Kureyş Allah'ın malını helâke uğratmak istiyor” demektedir.²³ Bu sözle Hz. Ömer şunu kastetmektedir: “O çukur, düşen kurdu nasıl helâke uğratıyorsa şüphesiz Kureyş Allah'ın malını aynı şekilde helâke uğratmak istiyor.”²⁴

تَعَاوَا Toplanmak anlamındadır. تَعَاوَا عَلَيَّ Toplanıp yardımlaşarak birini öldürmek yahut öldürmeksizin dört bir yandan gelerek etrafını kuşatmak, şerde yardımlaşmak anlamındadır ve تَعَاوَا أَوْ الْعَوَايَةُ veya الْعَوَايَةُ kökünden gelir. تَعَاوَا ve تَعَاوَا kelimelerinin şerde yardımlaşmak anlamı ortaktır. Nitekim kelimenin geçtiği rivâyetlerde aynı rivâyetin 'ayn-ı muhmele (ع) ile de 'ayn-ı m'uceme (غ) ile de zikredildiği söylenmektedir.²⁵

Kelime Kur'an'da 20'si Mekkî, 2'si Medenî olmak üzere toplam 22 defa zikredilmektedir. Bu âyetlerde kelime neredeyse tamamen azgınlık, sapma, dalalet anlamlarında kullanılmıştır. Yalnız aşağıdaki ayette müfessirler kelimeye dalalet ve helâk anlamlarını vermişlerdir:

وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي اِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ اَنْصَحَ لَكُمْ اِنْ كَانَ اللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

Eğer Allah sizi helak etmeyi/sizin sapmanızı istemişse, ben sizin iyiliğinizi arzu etmiş olsam bile, bu hayırhahlığım size fayda vermez. O, sizin Rabbinizdir ve nihayet ancak Ona döndürüleceksiniz.²⁶

Kelime Kur'an'da; aleyhine söz hak olanların insanlara yaptıklarını,²⁷ Hz. Âdem'in Allah'ın emrine muhalefetini,²⁸ Allah'ın şeytanın azgınlığına müsaade etmesini,²⁹ şeytanın insanları azdırmasını,³⁰ insan şeytanlarının

22 İbn Manzûr, ay.

23 İbn Manzûr, ay.

24 İbn Manzûr, ay.

25 İbn Manzûr, ay.

26 Hûd, 11/34.

27 Kaşas, 28/63.

28 Tâhâ, 20/121.

29 A'râf, 7/16; Hicr, 15/39.

30 Hicr, 15/39; Şâd, 38/32; Hicr, 15/42.

başka insanları azdirmasını,³¹ yeryüzünde haksız yere kibirlenen akl-ı selimin yolunu görseler bile yol olarak tutmayan bilakis sapkınlığın yolunu gördükleri zaman onu yol olarak benimseyenlerin tutumunu,³² Allah'ın hidayet verdiği bir neslin haleflerinin namazı bırakmak ve şehvetlerine uymak suretiyle tuttıkları yolun sapkınlığını,³³ Hz. Mûsâ'nın yardım ettiği adamın ertesi gün bir başka adamla daha kavgaya tutuşmasından sonra adamın karakterini,³⁴ Allah'ın kendisine ayetler verdiği ancak ayetlerden sıyrılıp şeytanın peşine takılan kişinin halini, cehennem ehlinin bir sıfatını³⁵, sapkınların yolunu³⁶ ifade için kullanılmıştır.

'A-Ş-V/Y (عَصَى)

Kelimenin birleşmeye ve ayrılmaya delâlet eden iki kök anlamı vardır. Birleşme anlamdaki kullanımı ile alakalı olarak şu görüşler zikredilmiştir:

1. عَصَا Elin parmakları kapanmış bir şekle bürünmesi halidir.³⁷ Ebû 'Abîd'e göre kelime kökü, "birleşme ve anlaşma" anlamındadır.³⁸ Cemaat (topluluk) için عَصَا kelimesi kullanılır. العَصَا İslâm cemaati demektir ve kim bu cemaatten ayrılırsa Müslümanları bölmüş olur.³⁹ العَصَا odun anlamında da kullanılır.⁴⁰ Bu anlamlar عَصَوَ fiil kökünden gelir.⁴¹ Her iki anlam bir arada düşünüldüğünde; aynı kökten gelen bu iki kelimenin ortak anlam sahasının "bir yerden güç alma, destek görme" olduğu da düşünülebilir. Ellerini kapayan kişi yumruk haline getirir ki bu bir güç simgesidir. Cemaat, genellikle aynı görüşü paylaşan insanların oluşturduğu insan topluluğudur ve bu insanlar genelde aynı düşünceleri paylaştıkları için birbirlerinden destek alır-

31 Kaşas, 28/63; Şâffât, 37/32;

32 A'râf, 7/146.

33 Meryem, 19/59.

34 Kaşas, 28/18.

35 Şu'arâ, 26/91 ve 94.

36 Bakara, 2/256; A'râf, 7/146.

37 İbn Fâris, *age*, c. 4, s. 271.

38 İbn Fâris, *ay*; İbn Manzûr, *age*, c. 15, s. 63.

39 İbn Fâris, *ay*.

40 Feyrûzâbâdî, *Beşîru Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, c. 4, s. 74.

41 İşfehânî, *age*, c. 2, s. 99.

lar. Asâ, sopa, yürümede zorluk çeken kişinin dayanarak, destek olarak yürüdüğü âlettir.

2. Tâ'at'ın zıttı⁴² olan 'İşyân, Ma'siyet⁴³ anlamına gelir. Bu anlamlar عَصَى fiil kökünden gelir.⁴⁴

Kur'an'da kelimenin her iki anlam varyasyonu da yer almaktadır. Kelime sopa, değnek anlamıyla Kur'an'da 11'i Mekkî biri Medenî olmak üzere 12 defa; 'İşyân anlamında ise 18'i Mekkî, 14'ü Medenî olmak üzere 32 defa kullanılmıştır. Kur'an'da; Hz. Âdem'in verdiği sözde durmayıp yasak ağaçtan yemesini,⁴⁵ Peygamberlere karşı gelmeyi,⁴⁶ Allah'a karşı gelmeyi⁴⁷ ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıca kıyâmet gününde huzûr-u ilâhîde mahcûp ve mahzun bir halde bulunan, Allah'ın yeryüzünde bozgunculuk yapıp 'ısyân ettiğini hatırlattığı kişinin tasviri için⁴⁸ kullanılmıştır.

N-S-Y (نسيء)

İbn Fâris'e göre; kelimenin "Bir şeyden gafil olmak, unutmak, bir şeyi hatırlayamamak" ve "Bir şeyi terk etmek, bırakmak" anlamlarına gelen iki kök anlamı vardır.⁴⁹ Cevherî ise, kelimenin kök anlamının terk etmek olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰ Unutmanın hafızadaki bir bilginin akli terk etmesi olduğu düşünüldüğünde Cevherî'nin de söylediği gibi kelimenin "terk etmek" anlamına gelen tek kök bir anlamının bulunması da muhtemeldir. Feyyûmî'ye göre, nisyân kelimesi, kasıtlı veya kasıtsız terk etmek anlamlarını müstereken barındıran bir manaya sahiptir.⁵¹ Râğib İşfehânî⁵² ve Feyrûzâbâdî⁵³ de:

42 Feyrûzâbâdî, *Beşîiru Zevi't-Temyîz fi Le'âifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, c. 4, s. 74.

43 İbn Fâris, *age*, c. 4, s. 271.

44 İşfehânî, *age*, c. 2, s. 100;

45 Tâhâ, 20/121.

46 Muzzemmil, 73/16; Nâzi'ât, 79/21; Hûd, 11/59; Hâkkâ, 69/10; Şu'arâ, 26/216; Nûh, 71/21; Nisâ, 4/42; Âlu 'İmrân, 3/152; Bakara, 2/93; Nisâ, 4/46; Nisâ, 4/14; Ahzâb, 33/36; Mucâdele, 58/8-9.

47 Zümer, 39/13; Hûd, 11/63; Cinn, 72/23; Meryem, 19/44; Nisâ, 4/14, 42; Ahzâb, 33/36.

48 Yûnus, 10/91.

49 İbn Fâris, *age*, c. 5, s. 421.

50 İsmâ'il b. Hammâd Cevherî, *eş-Şihhâh Tâcu'l-Luğa ve's-Şihhâhi'l-'Arabiyye*, tahk.: Aşmed 'Abdulğafûr 'Aţâr, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1399/1979, c. 6, s. 2508.

51 Aşmed b. Muhammed Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fi Çaribi's-Şerhi'l-Kebîr*, el-

“Nisyân, insanın kendisine emanet edilen şeyin korumasını bırakmasıdır (terk etmesi). Bu kalbin zayıflığından, gafletten yahut kasıtlı olarak göz ardı etmekten kaynaklanabilir” demektedir.⁵⁴ Râğıb ayrıca, “Allah’ın insanı zemmettiği her nisyânın, temelinde amd (kasıt) yatan/bulunan nisyân” olduğunu ifade etmiştir. Kelime Kur’ân’da 32’si Mekkî, 13’ü Medenî olmak üzere toplam 45 defa geçmektedir.

İlk dönem tefsirleri,⁵⁵ ilk dönem sözlükleri⁵⁶ ve vücûh-nezâir kitaplarında⁵⁷ “terk etti” anlamı açıkça yer almasına karşın; günümüzdeki Kur’ân çevirilerinin hemen hemen hepsinde kelimeye unutmak anlamı verilmesi, böylelikle kelimenin ihtiva ettiği “terk etmek” ve “temelinde kasıt bulunan nisyân daha açık ifadeyle göz ardı etmek/görmezden gelmek” anlamlarının neredeyse tamamen göz ardı edilmesi de, kanaatimizce gözden kaçırılması gereken, önemli bir detaydır.

Anlam alanları incelenen bu üç fiil kökü de Hz. Âdem kıssasında yer almakta ve peygamberlerin günahsız olup olmadığını belirlemede kilit noktayı teşkil etmektedir. Çünkü kıssa içerisinde yer alan bu kelimelere verilecek anlamlar, varılacak yargıyı tamamıyla değiştirecektir. Bu durumu daha net görebilmek için anlam alanları ortaya konan bu kelimelerin Hz. Âdem kıssası içerisinde nasıl bir anlamlandırılmaya tabi tutulduğuna göz atmakta fayda vardır.

Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrût, ts., c. 2, s. 604.

52 İşfehânî, *age*, c. 2, s. 425.

53 Feyrûzâbâdî, *age*, c. 5, s. 48.

54 Feyrûzâbâdî, *age*, c. 5, s. 49; İşfehânî, *age*, c. 2, s. 425.

55 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 16, s. 181 vd.; ‘Abdullah İbn ‘Abbâs, *Tenvîru'l-Miğbâs min Tefsîri İbn ‘Abbâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1360, s. 267; Sa'lebî, *age*, c. 6, s. 263; Beğavî, *age*, c. 5, s. 297.

56 Ebû Mansûr Muhammed b. Aşmed Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, tahk.: ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Mışriyyeti li't-Te'lîfi ve't-Terceme, yy. 1964, c. 8, s. 79; İbn Fâris, *age*, c. 5, s. 421; Feyyûmî, *age*, c. 2, s. 604; İbn Manzûr, *age*, c. 15, s. 321.

57 İsmâ'il b. Aşmed Ferîd Hîrî, *Kitâbu Vucûhi'l-Ķur'ân*, tahk.: ‘Abdurrahmân ‘Abdulhâlim Efgânî, Basım evi belirtilmemiş, yy., 1404/1983, s. 321; Huseyn b. Muhammed Dâmegânî, *İşlâhu'l-Vucûhi ve'n-Nezâir fi'l-Ķur'âni'l-Kerim*, tahk.: Seyyidu'l-Ehl ‘Abdulazîz, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrût 1980, s. 404. Yahyâ b. Sellâm, İbn Cevzî ve MuĶâtil b. Süleymân'ın eserleri de taranmış ancak kelimenin vücuhuna dair bir malumat bulunamamıştır.

Hz. Âdem Kıssası

Âyetler ve İlk Dönem Tefsirleri Işığında Hz. Âdem Kıssası

Hz. Âdem Kur'an'da, kendisine günah anlamında bir fiil izâfe edilen peygamberlerdendir. Günah anlamına gelen bu kelimelerin tefsirinde benimlenen metot tarihsel süreç içerisinde farklılıklar arz etmiştir. Konunun daha rahat algılanması açısından Kur'an'da kıssanın nasıl anlatıldığını kısaca hatırlamakta fayda olacağı kanaatindeyiz.

Kıssa, Kur'an'da Hz. Âdem yaratılmadan önce meleklerin Allah'a "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz" demesi Allah'ın ise onlara "Ben sizin bilmediğinizi bilirim" şeklinde cevap vermesi ile başlar,⁵⁸ Hz. Âdem'in, menşei toprak olan ve tadrîci bir şekilde toprak (تُرَابٍ)⁵⁹, balçık (حَمًا مَسْنُونٍ),⁶⁰ cıvık çamur (طِينٍ لَازِبٍ)⁶¹, kupkuru balçık (صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ)⁶² kelimeleri ile tavsif edilen maddeden yaratılması ile devam eder.⁶³ Yaratmanın ardından Allah Hz. Âdem'e eşyanın ismini öğretir. Allah ardından meleklerle eşyanın isimlerini sorar,⁶⁴ onlar cevap veremezler.⁶⁵ Aynı soru Hz. Âdem'e sorulur ve Hz. Âdem eşyanın ismini meleklerle haber verir.⁶⁶ Ardından Allah, meleklerle, Hz. Âdem'e secde etmelerini emreder, İblîs hariç tüm melekler secde eder.⁶⁷ Allah İblîse emrine itaatsizliğinin sebebini sorar, İblîs ise kendisinin ateşten, Hz. Âdem'in ise topraktan yaratılmasını delil göstererek kibirlenir.⁶⁸ Allah da büyüklük taslaması ve kâfirlerden olmasından ötü-

58 Baqara, 2/30.

59 Âlu 'İmrân, 3/59.

60 Hicr, 15/26, 28, 33.

61 Şâffât, 37/11.

62 Raḥmân, 55/14.

63 Bu kelimelerin tedriciliği temsil etmesi ile alakalı olarak Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, AÜİFY, Ankara 1976, s.180.

64 Baqara, 2/31.

65 Baqara, 2/32.

66 Baqara, 2/33.

67 Baqara, 2/34; A'râf, 7/11; Hicr, 15/30-31; Tâhâ, 20/116.

68 Hicr, 15/32-33; Şâd, 38/74-76.

rü İblîsi cennetten kovar.⁶⁹ İblîs, insanları saptırmak için Allah'tan izin ister ve Allah bu süreyi kendisine verir.⁷⁰ Bunun üzerine İblîs:

قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٦٩﴾ ثُمَّ لَأَنْبِتَهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ
وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ ﴿٧٠﴾

“Beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım. Sonra onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükredenlerden bulamayacaksın”⁷¹

قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٧١﴾ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ
الْمُخْلِصِينَ ﴿٧٢﴾

“Rabbim! Beni azdırmana karşılık, andolsun ki yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim, içlerinde ihlâsa erdirilmiş kulların hariç, onların hepsini azdıracağım”⁷²

Şeytanın cennetten kovulmasının ardından Allah, Âdem^(s)'in cennette huzur bulabilmesi için Havvâ'yı yaratır.⁷³ Ardından da yasak ağaca⁷⁴ yaklaşmalarını için onları uyarır ve yaklaşmaları halinde zâlimlerden olacağını açıkça beyan eder.⁷⁵

İblîs, cennetten çıkarılmasına sebep olan ve kendisini saptıracağına dair söz verdiği Hz. Âdem'i kandırmak için plan yapar. Hz. Âdem ve Havvâ'ya birbirlerinden gizlenmiş olan avret yerlerini göstermek ve bu suretle onları cennetten çıkarmak ister. “Rabbimiz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedi kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı” demek ve

69 Hicr, 15/34-35; A'râf, 7/12-13; Şâd, 38/77.

70 A'râf, 7/14-15; Hicr, 15/36-38.

71 A'râf, 7/16-17.

72 Hicr, 15/39-40. Ayetin müteşâbihini için ayrıca Bk. Şâd, 38/86.

73 Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl b. 'Umar İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Azîm*, tahk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru Tayyibetin li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd 1420/1999, c. 1, s. 234; Ebû Muhammed 'Abdurrahmân İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l Ķur'âni'l-'Azîm Musnedan 'an Rasûlullâhi ve's-Şahâbeti ve't-Tâbi'in*, tahk.: Tayyib, Es'ad Muhammed, Mektebetu Nizâr Muştafâ Elbâz, Riyâd, 1417/1997, c. 5, s. 1448.

74 Yasak ağacın ne olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Bu ağacın buğday, (Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 1, s. 551-554; İbn Keşîr, *age*, c. 1, s. 234) yağı üzüm, (Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 1, s. 554-556; İbn Keşîr, *age*, c. 1, s. 234) incir (Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 1, s. 556) olabileceği söylenmiştir. Taberî bu ağacın buğday, üzüm veya incir olmasının caiz olduğunu ancak bunu bilmenin âlimin ilmine bir şey katmayacağını, bilmemenin de âlimin ilminden bir şey eksiltmeyeceğini ifade etmiştir. Kanaatimizce de en makul görüş budur.

75 Bakara, 2/35; A'râf, 7/19.

sözünün doğruluğu hususunda yemin etmek suretiyle⁷⁶ onlara vesvese verir.⁷⁷

Bu noktada “Şeytan cennetten kovulmuşken ve Hz. Âdem ile Havvâ cennette iken şeytan nasıl oldu da onlara vesvese verebildi?” sorusu ortaya çıkmaktadır. Müfessirler bu duruma farklı cevaplar vermişlerdir. İblîs’in koyun gibi dört tane ayağı olan yılanın karnında cennete girmesi,⁷⁸ koyun gibi bir hayvan olarak girmesi,⁷⁹ cinlerin ilklerinden olan bir deve gibi girmesi,⁸⁰ kendisi yeryüzünde bulunduğu halde cennetteki Hz. Âdem ile Havvâ’ya vesveselerini ulaştırması⁸¹ bu konuda zikredilen rivâyetlerden bazılarıdır. Bu rivâyetlerde şeytan ilk olarak Havvâ’ya giderek ona “Şu ağaca bak ne kadar hoş kokusu ve tadı, ne güzel bir rengi var” gibi sözlerle iğvâ vermiş ve meyveden yemesini sağlamış; ardından Havvâ, Hz. Âdem’e meyveyi götürmüştü⁸² “Âdem ye! Ben yedim bana bir zararı dokunmadı” demiştir.⁸³ Her ikisi de bu meyveden yiyince birbirlerine kötü yerleri yani avret mahalleri⁸⁴ gözükmüş ve bunun üzerine üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başlamışlardır.⁸⁵ İbn ‘Abbâs’dan gelen bir rivâyette Hz. Âdem hatasından sonra cennette koşmaya başlamış, bir ağaç kendisini tutmuştur. Allah: “Benden mi kaçırıyorsun Ey Âdem?” diye sorunca Hz. Âdem “Hayır, fakat senden hayâ ediyorum Ya Rabbî!” şeklinde cevap vermiştir. Allah: “Cennette sana verdiklerimden haram kıldığım şey haricindekileri mubah kılmadım mı?” şeklinde sorduğunda ise Hz. Âdem “Şüphesiz ki öyle Yâ Rabbî. Lakin senin adınla yemin eden bir kişinin sözünden cayacağını hesap edemedim” demiştir. Ardından Allah Hz. Âdem’i cennetten kovarak yeryü-

76 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 10, s. 106.

77 A’râf, 7/20.

78 Beğavî, *age*, c. 1, s. 83; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 1, s. 561, 563.

79 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 1, s. 563.

80 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 1, s. 564.

81 Bu görüş Hâsenü’l-Başrî’ye aittir. Bk. Ebû Abdillâh Fâhrüddin Muḥammed b. ‘Umar Fâhrüddin Râzî, *Tefsîru Fâhrî’r-Râzî*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1401/1981, c. 3, s. 16.

82 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 1, s. 562, 563.

83 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 1, s. 563.

84 Ebu’l-Ḥâsen Muḳâtil b. Suleymân b. Beşîr Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, tahk.: ‘Abdullah Maḳmûd Şaḫḫâte, Dâru İḫyâi’t-Turâsi’l-‘Arabiyyi, Beyrût 2002, c. 2, s. 33; Beğavî, *age*, c. 3, s. 220; İbn Keşîr, *age*, c. 5, s. 321.

85 A’râf, 7/22.

züne göndermiştir.⁸⁶

Hız. Âdem şeytanın iğvâsına kanarak Allah'a verdiği sözü terk etmiş,⁸⁷ Allah'ın emrine muhalefette bulunmuş, şeytanın vesvesesine itaat etmiştir.⁸⁸ Allah Âdem'e "Aşâ" ve "Gavâ" fiillerini izâfe etmiş⁸⁹ ve onu sözünde azimli yani sabırlı⁹⁰/emredileni koruyan⁹¹ olarak bulmadığını beyan etmiştir.⁹²

İlk dönem tefsirlerinin çoğu bu görüşü tercih etmiş olmakla birlikte,⁹³ fiilin unutmak anlamında kullanıldığını ifade eden bir iki rivâyet de yer

86 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 10, s. 111-112. İlk dönem tefsirlerinde Hız. Âdem'in yaratılışı bu şekilde anlatılmakla birlikte sonraki dönemlerde farklı bazı yorumlar da yapılmıştır. Bkz. Ahmed Hamdi Akseki, "Âdem", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1360/1941; İsmail Yakıt, Kur'an'da Hız. Âdem", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı)*, Isparta, Yıl: 1999, Sayı: 6, ss. 1-18; İsmail Yakıt, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta, Yıl: 1998, Sayı: 5, ss. 1-16.

87 İbn 'Abbâs, *age*, s. 267; Sa'lebî, *age*, c. 6, s. 263; Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 16, s. 181 vd.; İbn Keşîr, *age*, c. 5, s. 320; Beğavî, *age*, c. 5, s. 297.

88 Sa'lebî, ay.; Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 16, s. 182.

89 Tâhâ, 20/121.

90 'Abdulhaq b. Gâlib İbn 'Atıyye, *el-Muḥarraru'l-Vecîz fî Tefsîr-i Kitâbi'l-'Azîz*, tahk.: 'Abduselâm 'Abduşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1413/1993, c. 4, s. 67; İbn Ebî Hâtim, *age*, c. 7, s. 2437; Beğavî, *age*, c. 5, s. 297; Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 16, s. 183.

91 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 16, s. 184.

92 Tâhâ, 20/115.

93 Sa'lebî tefsîrinde müfessirlerin çoğunun görüşünün bu yönde olduğunu ifade etmiştir. Bk. Sa'lebî, *age*, c. 6, s. 263. Bilhassa ilk dönem tefsirleri ve bazı sonraki dönem tefsirleri incelendiğinde Sa'lebî bu görüşünde haklı gözükmektedir. Çünkü İbn 'Abbâs, Mukâtil, Yahyâ b. Sellâm, İbn Ebî Zemenîn, İbn Kuṭeybe, Vâhidî, Ferrâ fiilin "terk etmek" anlamında kullanıldığını ifade etmişlerdir. Ayrıntılar için Bk. İbn 'Abbâs, *age*, s. 267; Mukâtil b. Süleymân, *age*, c. 3, s. 43; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, tahk.: Hind Şelebî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2004, c. 1, s. 283; 'Abdullah b. 'İsâ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, Muhammed Ḥâsen İsmâ'îl- Aḥmed Ferid Mezîdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2003, c. 1, s. 528; 'Abdullah b. Muslim İbn Kuṭeybe, *Te'vîlu Muşkilu'l-Ḳur'ân*, tahk.: Seyyid Aḥmed Seḳar, Dâru'l-İḥyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyyi, Mısır 1954, s. 382; Ebu'l-Ḥâsen 'Alî b. Aḥmed Vâhidî, *Tefsîru'l-Vesîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, tahk.: Aḥmed 'Abdulḡanî Cemâl-Aḥmed Muhammed Şîra, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1994, c. 3, s. 224; *Tefsîru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-'Azîz*, tahk.: Dâvûdî, Safvân 'Adnân, Dâru'l-Ḳalem, Beyrût 1415/1995, c. 2, s. 707; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, tahk.: Aḥmed Yûsuf Necâti-Muḥammed 'Alî Neccâr-'Abdulfettâḥ İsmâ'îl Şelbî, Dâru'l-Mıṣriyyeti li't-Te'lîfi ve't-Terceme, Mısır ts., c. 2, s. 188.

almaktadır.⁹⁴

Ayetteki “وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى” ifadesi tefsirlerde farklı şekillerde izah edilmiştir. Yaḥyâ b. Sellâm: “Buradaki ma’siyet, dalalet derecesine ulaşmayan bir ma’siyettir”,⁹⁵ İbn Kuteybe “Hz. Âdem, Allah tarafından kendisine nasihat edilmesine rağmen şeytanın tuzaklar kurması, Allah adına yemin etmesi ve Hz. Âdem’in ayağını kaydırmak istemesi neticesinde nehyedildiği ağaçtan yemiştir. Şeytan da böylelikle onları aldatarak gaflete düşürmüştür. Onların itikattan ve sahih niyetten kazandıkları bir günah yoktur. Bu yüzden biz sadece Allah’ın dediği gibi ‘عَصَى آدَمُ وَ غَوَى’ deriz, ona ‘عَاصِي’ ve ‘غَاوِي’ demeyiz. Nasıl ki insanlar elbise dikmeyi adet haline getirmedikçe ona elbiseyi kesti ve dikti deniyor, terzi denmiyorsa, buradaki fiil de aynı şekilde anlaşılmalıdır” demektedir.⁹⁶ İbn Kuteybe’nin bu yorumuna göre Hz. Âdem’in Allah’ın emrini göz ardı edip, ona muhalif bir harekette bulunması nadiren vuku bulduğu için ona ‘âşî ve gâvî demek uygun olmayacaktır. İbn Ebî Zemenîn, Yaḥyâ b. Sellâm’ın muhtasarını yaptığı tefsirde bu isyanı: “Küfre varmayan bir ma’siyet”⁹⁷ olarak tanımlar. Bahsi geçen ifadeyi İbn A’râbî “hayatını

94 İbn Ebî Hâtim, *age*, c. 7, s. 2437; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 16, s. 182-183.

Yûnus-İbn Vehb-İbn Zeyd sırasıyla gelen rivâyette, Üsâme b. Zeyd b. Eslem el-Kuraşiyî’l-‘Adevî’nin tabakât kitaplarında “Da’îl” yahut “Munkeru’l-Ĥadîs” şeklinde zikredilmesi rivâyetin sıhhati açısından sıkıntılı olduğunu göstermektedir (Ayrıntılı bilgi için Bk. Aḥmed b. ‘Alî b. Ḥacer ‘Aşkalânî, *Taḥrîbu’t-Tehzîb*, Dâru’l-‘Âşîme, Riyâd 1423/2002, s. 123; Cemâluddîn Ebî’l-Ferac ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muḥammed İbn Cevzî, *Kitâbu’l-Ḍ-Ḍu’afâ-i ve’l-Metrûkîn*, tahk.: Ebû’l-Fidâ ‘Abdullâh Kâfî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût 1406/1986, c. 1, s. 95; Yusuf İbnü’z-Zekiyyi ‘Abdurrahmân Ebu’l-Ḥaccâc Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1980, c. 2, s. 334-335). Diğer taraftan İbn ‘Abbâs ve Ḥasenu’l-Başrî’den Hz. Âdem’in unuttuğunu da, terk ettiğini de beyan eden iki ayrı görüşün yer alması da ayrıca ilgi çekicidir. İbn ‘Abbâs ve Ḥasenu’l-Başrî’nin “Terk etti” anlamındaki rivâyetleri için Bk. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 16, s. 182; Vâhidî, *Tefsîru’l-Vesîṭ fi Tefsîri’l-Ḳur’âni’l-Mecîd*, c. 3, s. 224; Celâluddîn ‘Abdirrahmân b. Ebî Bekr Şuyutî, *ed-Durru’l-Mensûr fi Tefsîri’l-Me’sûr*, tahk.: Turkî, ‘Abdulah b. ‘Abdulmuḥsin, Merkezu Ḥicr İ’l-Buḥûsî ve’l-Dirâseti’l-‘Arabiyyi ve İslâmiyyeti, Kâhira 1424/2003, c. 10, s. 247; İbn Ebî Hâtim, *age*, c. 7, s. 2437; Ḥasenu’l-Başrî, *Tefsîru Ḥasenu’l-Başrî*, Dâru’l-Ĥadîs, Kâhira 1992, c. 2, s. 120. “Unuttu” anlamındaki rivâyetleri için Bk. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 16, s. 183; İbn Ebî Hâtim, *age*, c. 7, s. 2437; Râzî, *Tefsîru Fahri’r-Râzî*, c. 22, s. 124.

95 Yaḥyâ b. Sellâm, *age*, c. 1, s. 285.

96 İbn Kuteybe, *age*, s. 312-313; Vâhidî, *Tefsîru’l-Vesîṭ fi Tefsîri’l-Ḳur’âni’l-Mecîd*, c. 3, s. 224; Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Muḥammed b. İbrâhîm b. ‘Umar eş-Şeyhî Ḥâzin, *Lubâbu’t-Te’vîl fi Me’âni’t-Tenzîl*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1399/1979, c. 4, s. 283.

97 İbn Ebî Zemenîn, *age*, c. 1, s. 528.

berbat etti",⁹⁸ Vâhidî ise "Yasak ağaçtan yemek sûretiyle Rabbi'nin emrine karşı geldi"⁹⁹/ hata etti ve yasak ağaçtan yemek ile amaçladığı şeye nâil olmadı veya doğru yolu bulamadı"¹⁰⁰ şeklinde tanımlamıştır.

Hiz. Âdem Allah'tan tevbesini ifade eden kelimeler almış, Allah da onların tevbesine icabet etmiştir.¹⁰¹ Bu kelimelerin:

﴿قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz"¹⁰²

âyeti olduğu da söylenmektedir.¹⁰³

Şa'lebî ve İbn 'Abbâs âyette geçen nefse zulüm ifadesini "emre itaatsizlik etmekle nefesine zarar vermek" olarak izah etmiştir.¹⁰⁴ Taberî ise "bizi men ettiğin ağaçtan yemek işinde, emrinin hilâfına eylemde bulunmak ve bizim ve senin düşmanına itaat etmek ile nefsimize kötülük ettik"¹⁰⁵ şeklinde tefsir etmiştir. Muqâtil ise ayetin tefsirinde "وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا" dan sonra "ذُنُوبَنَا" ifadesini eklemiştir.¹⁰⁶

98 Vâhidî, *Tefsîru'l-Vesîf fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, c. 3, s. 224.

99 Vâhidî, ay.

100 Vâhidî, *Tefsîru'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbi'l 'Azîz*, c. 2, s. 707.

101 Bakara, 2/37.

102 A'râf, 7/23.

103 Ebû'l-Kâsım Dahhâk b. Mezâhim, *Tefsîru'd-Đahhâk*, tahk.: Muhammed Şukrî Ahmed Zâvîti, Dâru's-Selâm, Kâhira 1419/1999, c. 1, s. 363; Beğavî, *age*, c. 1, s. 85; Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 1, s. 579 vd.

104 Şa'lebî, *age*, c. 4, s. 225. İbn Teymiyye de nefse zulüm hakkında şunları söylemektedir: "Genel anlamıyla kullanıldığında kazanılan her türlü günah (zenb) kulun nefesine zulmüdür." Ebû'l-Abbâs Taqıyyuddin Ahmed b. 'Abdulhâlim İbn Teymiyye, *Mecmû' ul-Fetâvâ*, tahk.: Cezzâr, 'Âmir-Bâz, Enver 'Âmir, Dâru'l-Vefâ, Manşûre 1426/2005, c. 7, s. 62.

105 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 10, s. 115.

106 Muqâtil b. Suleymân, *age*, c. 2, s. 32. "ذنب" kelimesinin bilinçli ve bilinçsiz olarak yapılan hata/günahlar için kullanıldığını bildirenler (Bk. Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınları, Konya 1984, s. 122; Ali Galip Gezgin, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Üyarılar*, Rağbet Yay., İstanbul 2010, s. 155) Hiz. Âdem'in bu fiili unutarak işlediğini iddia etmektedirler. İlerde de açıklanacağı üzere, Hiz. Âdem'in bu fiili unutarak işlemesi siyaksibak açısından pek uygun gözükmemektedir. Nitekim Râzî de böyle düşünmenin imkan dahilinde olduğunu ifade etmiştir. (Bk. Ebû Abdillâh Fahruddin Muhammed b. 'Umar Fahruddin Râzî, *İşmetu'l-Enbiyâ*, Mektebetu's-Seğâfeti'd-Dîniyye, Kâhira 1986, s. 52)

Kelâmî Kaygılarla Yapılan Tefsirler ve Kelâm Eserleri Işığında Hz. Âdem Kıssası

Şu ana kadar kıssayı, ilk dönem rivâyetleri ışığında incelemiş bulunmaktayız. Tefsirde rivâyet metodunun benimsendiği dönemlerde âyetler bu şekilde tefsir edilirken kelâmî bazı kaygıların ön plana çıkmasıyla algı yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Yukarıda Hz. Âdem'in Allah'a verdiği sözde kararlı olamaması, bilinçli bir şekilde yasak ağaca yaklaşması, şeytanın vesvese ve iğvâ yoluyla onları kandırıp cennetten çıkarması şeklinde tefsir edilen âyetler, kelâmî kaygıların öne çıktığı eserlerde peygamberlerin ismet sahibi (günahsız) olmaları gerektiği gerekçesiyle te'vile tabi tutulmuştur. Bu konuda en doyurucu izâhâtı Râzî'de görmekteyiz. Konu üzerine husûsî bir kitap da kaleme alan Râzî, hem bu eserinde, hem de tefsirinde peygamberlerin günahsız olmalarını ispat için 15/16 delil getirerek konuyu aklen izaha çalışmaktadır.¹⁰⁷ Bu izahtan sonra da peygamberlerle ilgili günah anlamını taşıyan kelimeleri te'vil ederek açıklamaya çalışmaktadır.

1. Kitapta, Hz. Âdem kıssasına dayanarak Peygamberlerin günah işlediğine dair 7 ayrı delil öne sürülmüştür:
2. Hz. Âdem için عَصَى fiili kullanılmıştır.¹⁰⁸ Asi olan ise büyük günah (kebîra) işlemiştir. Öyleyse Hz. Âdem büyük günah işleyenlerdendir.
3. Hz. Âdem için aynı şekilde غَوَى fiili kullanılmıştır.¹⁰⁹ Gayy rüşdün zıddıdır. Demek ki Hz. Âdem doğru yolu bulamamıştır.
4. Hz. Âdem tevbe etmiştir.¹¹⁰ Tevbe eden ise kesinlikle günahkârdır. Çünkü tevbekâr, işlediği günahattan pişmanlık duyan kişi demektir. İşlediği günahattan pişmanlık duyan kişi ise ortada bir günah olduğunu haber veriyor demektir. Şayet bu haberinde yalan söylüyorsa, yalan söylediği için; söylemiyorsa haber verdiği için günahkârdır.
5. Allah onu nehyetmesine rağmen yasak ağaca yaklaşmıştır. Allah'ın

107 Tefsirde 16, Kitapta 15 delil sayılmaktadır. Râzî, *Tefsîru Fâhri'r-Râzî*, c. 3, s. 8-10; Râzî, *İşmetu'l-Enbiyâ*, ss. 41-48.

108 Tâhâ, 20/121.

109 Tâhâ, 20/121.

110 Bakara, 2/37; Tâhâ, 20/122.

yasakladığı bir şeyi yapmak ise günahın ta kendisidir.

6. Allah'ın "Yaklaşırsanız 'zalim'lerden olursunuz"¹¹¹ sözüne mutabık olarak "Rabbimiz biz nefsimize zulmettik"¹¹² ifadesinde Hz. Âdem kendisini zalim olarak isimlendirmiştir. Allah ise "İyi bilin ki Allah'ın laneti zalimler üzerinedir"¹¹³ buyurmuştur. Lanete layık olan ise büyük günah sahibidir.
7. Hz. Âdem Allah'ın mağfireti olmasaydı muhakkak hüsrana uğrayanlardan olacağını kendisi itiraf etmiştir.¹¹⁴ Bu da onun büyük günah sahibi olduğunu gösterir.
8. Şüphesiz ki Hz. Âdem şeytanın vesvesesi ve ayak kaydırması sebebi ile şeytana itaat edip onun adımlarını izlemenin cezası olarak cennetten çıkarılmıştır. Bu ise onun büyük günah sahibi olduğunu gösterir. Bu maddelerin teker teker günaha delalet etmediği kabul edilse bile hepsi bir arada düşünüldüğünde Hz. Âdem'in günah işlediği kesindir.¹¹⁵

Râzî bu delillerin tutarsızlığını ispatlamaya çalışmaktadır. Onun bu sorulara verdiği cevaplar ve cevaba bağlı olarak yaptığı te'viller ise şu şekildedir:

İsmetin vakti Rafızî'lere göre doğumdan ölüme kadar, Mu'tezileden pek çok kişiye göre buluğdan ölüme kadar, ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğu ve Mu'tezileden Ebû Huzeyl ve Ebû 'Alî'ye göre ise peygamberlik geldikten sonradır.¹¹⁶ Hz. Âdem'e isyan ve doğru yoldan çıkma anlamlarına gelen kelimelerin izâfe edilmesi peygamberlik öncesi bir dönemde vuku bulmuştur.¹¹⁷ Bu açıdan peygamberlikten sonra olan ismeti kabul edenlere

111 Bakara, 2/35.

112 A'râf, 7/23.

113 Hûd, 11/18.

114 A'râf, 7/23.

115 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 11-12.

116 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 8.

117 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 12; Ebu'l-Hasan Seyyid Şerîf 'Ali b. Muhammed b. 'Ali Curcânî, *Şerḥu'l-Mevâkıf*, Dâru'l-Cil, Beyrût 1417/1997, c. 3, s. 433; Mes'ûd b. 'Umar Teftâzânî, *Şerḥu'l-Mekâşid*, tahk.: 'Abdurrahmân 'Umeyra, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1989, c. 5, s. 53.

göre ağaçtan yemenin Hz. Âdem'in günahsızlığına hanel getiren bir yanı yoktur. Şayet Hz. Âdem peygamberlik sonrasında bu günahı işlemişse, bunun unutarak yahut bilinçli bir şekilde işlenmiş olması mümkündür. Unutarak yenmiş olabileceğini iddia eden kelamcılar, bunu, bir işle meşgul iken unutarak yemek yiyen oruçlunun durumuna benzetmişlerdir.¹¹⁸ Râzî'ye göre şayet Hz. Âdem, bu fiili bilinçli olarak işlemiş olsaydı, Allah hakkında su-i zanna gitmiş olurdu ki, bu ağaçtan yemeye nazaran daha büyük bir günahdır.¹¹⁹ Bu yüzden ayetlerin ve hadisin, ağaçtan bilinçli olarak yemeye delalet ettiği söylenemez. Hz. Âdem'in kınanması ise unutmaya sebeplerinden sakınmadığı içindir. Müslümanlardan unutmaya sonucu hâsıl olan günahlar affedilmiştir. Ancak şereflerinin büyüklüğünden ötürü bu mesuliyet peygamberlerden kaldırılmamıştır. Şayet "Peygamberlerin hallerinin yüceliği ve mertebelerinin büyük olması onların bir başkasının yükümlü olmadığı şeylerle yükümlü olması şartını doğurur mu?" diye sorulacak olursa bu da "Hasenâtü'l-ebrâr"ın (İyi kişilerin hasenâtının) "seyyâtü'l-muğarrabîn" (Allah'a daha yakın olanların kötülüğü) olması ile izah edilir.¹²⁰ Bu görüşte olanlara göre günahkâr (müznib) kişi kötülüklerden (seyyât) nasıl korkarsa, muğarrabînden (Allah'a daha yakın) olan kişiler de hasenâttan öylece korkarlar.¹²¹

Râzî'ye göre Hz. Âdem'in bu fiili bilinçli bir şekilde yapmış olduğu söylendiğinde ise durum ile alakalı 4 ayrı görüş ortaya çıkar:¹²²

1. Bu nehiy haramlık ifade eden değil, tenzihi ifade eden bir nehiydir. Râzî bu görüşü kabul etmekte ve nehyin tahrim için olduğunu söyleyenleri eleştirmektedir.¹²³

118 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, ay.

119 Râzî, Hz. Âdem'in Şeytanın "Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedi kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı" sözlerine inanması durumunda Allah hakkında sû-i zann beslemiş olacağını ifade etmekte ve bunun ağaca yaklaşmaktan daha büyük bir günah olacağını söylemektedir. Bahsi geçen sû-i zann budur. (Bk. Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 13)

120 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 13; İshâk b. Âkil b. 'Umar el-'Alevî el-Mekkî Sekkaf, *el-Berâhinu'l-Hasimeti's-Şikak min Câhidi 'İşmeti Nebiyyina*, Süleymâniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, no. 1144, vr. 28a.

121 Sekkaf, ay.

122 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 13.

123 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 5 ve 13-14.

2. Hz. Âdem bu fiili peygamber iken ve kasıtlı olarak işlemiştir ve bundan ötürü büyük günah kazanmıştır. Hz. Âdem'in günah işlediği ilk dönem tefsirleri tarafından benimsenmiş olsa da sonraki müfessirler bu durumu kabul etmemiştir.
3. Hz. Âdem bu fiili kasıtlı yaptı ancak bu işi yaparken kendisinde bir ürperme ve korku hali mevcuttu. Bu ise işlenen fiili küçük günaha (şagîra) dönüştürür. Ancak korku duyarak da yapılmış olsa fiil laneti, kınamayı ve ateşte ebedî kalışı gerektireceğinden bu görüş Râzî tarafından kabul görmemiştir.¹²⁴
4. Hz. Âdem ictihadda yaptığı hatadan ötürü ağaca yaklaşmıştır. Mu'tezilenin çoğu bu görüşü benimsemiştir. Onlara göre Hz. Âdem ağacın nev'ine mi yoksa kendine mi işaret edildiğini bilemediği için ictihad etmiştir ve ictihadında hata yapmıştır. Furû' ile ilgili bir ictihadda hata yapıldığı zaman, tıpkı bizim şeriatımızda olduğu gibi hatanın bağışlanmış küçük günah olması ihtimaline binaen fiil ceza ve lanete müstehâk olmayı gerektirmez.¹²⁵

Görüldüğü üzere Hz. Âdem'in fiili unutarak işlediği tercih edilmesi halinde günah vuku bulmamaktadır. Böylelikle yukarıda Hz. Âdem'in günah işlediğine dair zikredilen tüm deliller çürütülmüş olur.¹²⁶ Tevbe etme hususunda ise şöyle söylenmektedir: "Şüphesiz ki hiç günah işlememiş bir kişinin tevbesi Allah'a yönelmek ve O'na dönmek açısından daha güzel bir işittir. Bunun en güzel yanı ise işin henüz başlangıcında sevabı hak etmiş olmaktadır."¹²⁷ Şayet unutarak işlememişse ona izâfe edilen عَصَى ve عَوَى fiilleri

124 Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 13-14.

125 Sekkaf, *age*, 26b vd; Râzî, *Tefsîru Faḥri'r-Râzî*, c. 3, s. 14; Hâzin, *age*, c. 4, s. 285.

126 Kelâmî kaygılar ön plana çıkmadığı takdirde tefsirin, çağdaş tefsir yahut dirâyet tefsiri olması olaya bakışı etkilememektedir. Örneğin Mâturîdî ve İbn 'Âşûr, Hz. Âdem'in bu fiili 'amden yaptığını ifade etmektedir. Mâturîdî: "Ḥâsen ve te'vîl ehlinin çoğunluğu ayetteki 'Nisyân'a sehv anlamını vermemiş, 'Ziyan etti (Ḍayye'a), Terk etti (Terake)' anlamındaki vermiştir. Çünkü Hz. Âdem bu fiiliyle itâb edilmiş ve cezalandırılmıştır. Bir kişi (temeli) sehv ve nisyâna dayanan bir (fiilden) ötürü itâb edilmez. Bu ise fiilin ziyân etme (taḍyî') ve terk anlamında kullanıldığını (yani) sehv ve nisyân anlamında kullanılmadığını gösteren bir delildir." Ebû Maşûr ibn Muhammed Mâturîdî, *Te'vîlâtul-Ḳur'ân*, tahk.: Ahmet Vanlıoğlu, Mîzân Yayınevi, İstanbul 2005, c. 9, s. 242. İbn 'Âşûr'un fiilin 'amden yapıldığını ifade etmesi ile ilgili olarak Bk. Muhammed Ṭâhir ibn Muhammed Ṭâhir İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîru ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnisîyyetu li'n-Neşr, Tûnus 1984, c. 16, s. 327.

127 Râzî, *İşmetu'l-Enbiyâ*, s. 52.

ictihadında yaptığı hatadan yahut tenzihi ifade eden bir emre muhalefet etmesinden ötürü kullanılmış demektir. Bunlar küçük günah olmasına karşın peygamber olmasından ötürü Hz. Âdem'in bu küçük günahlarını dahi böyle ağır kelimelerle ifade etmiş ve onu cennetten kovmuştur. Ardından Hz. Âdem günahından ötürü tevbe etmiş Allah da onun tevbesine icabet etmiştir. Böylelikle zikredilen tüm deliller çürütülmüş olacaktır.

HZ. ÂDEM KISSASINA YENİ BİR YAKLAŞIM

Buraya kadar tefsir literatüründe olayın nasıl izah edildiğini incelemiş bulunuyoruz. Şeytanın cennetten kovulmasına kadar geçen bölümü aynen kabul etmekle birlikte; şeytanın kovulduktan sonra kullandığı اَغْوَى fiilini daha derinden incelemek istiyoruz. Makalenin başında غَوَى fiil kökünden türeyen اَلْمُغْوَاةُ ve تَغَاوُوا عَلَيْهِ kelimeleri tetkik etmiştik.

اغْوَى fiilinin Kur'an'daki kullanımı dikkatle incelendiğinde, kelimenin türevlerinin içerdiği: "Bir tuzağı kamufle etmek ve güzel göstermek suretiyle pusu kurmak" ve "Düşmanlık gayesiyle birisine dört bir yandan yaklaşmak" anlamlarının satır aralarına gizlendiği görülecektir.

تَغَاوُوا عَلَيْهِ kelimesinin, "toplanıp yardımlaşarak birini öldürmek yahut öldürmeksizin dört bir yandan gelerek etrafını kuşatmak, şerde yardımlaşmak"¹²⁸ anlamına geldiğini belirtmiştik. Bu anlamlar göz önünde bulundurulduğunda; şeytan insanları dört bir yanından kuşatacak, yanına insanlardan ve cinlerden yardımcıları olarak toplanacak ve kötü şeyleri insanlara güzel göstererek onları saptıracaktır. Nitekim "المغواة" adlı kapanda tuzağa bir oğlak yavrusu bırakılması ve bu şekilde göz boyayarak kurdun tuzağa düşürülmesi örneği ile aşağıdaki ayet bir arada düşünüldüğünde mantıkî yakınlık açıkça fark edilecektir:

قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ

"Ey Rabbim, dedi, beni azdırdığın şeye (rahmetinden kovmana) mukabil ben de Andolsun yeryüzünde onlar(ın ma'siyetlerini) her halde süsleyeceğim (onları kendilerine hoş göstereceğim). Onların hepsini, toptan, muhakkak ki, azdıracam."¹²⁹

Görüldüğü üzere şeytan Hz. Âdem ve Havvâ'ya nehyedildikleri şeyi

128 İbn Manzûr, *age*, c. 15, s. 140.

129 Hicr, 15/39.

güzel göstermiş, amacına ulaşmak içinse melek olmayı ve ölümsüzlüğü kullanmıştır. Ardından yeminler ederek onları kandırmış ve amacına ulaşmıştır.

Ayette şeytanın iğvasına kanmak ise (Z-L-L) fiili ile ifade edilmiştir. Buna dayanarak kendisine deliller geldikten sonra¹³⁰ iğvaya kanan kişinin ayağının kaydığı ve günaha düştüğü söylenilebilir:

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي
الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ

“Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды. Onları içinde buldukları bütün nimetlerden mahrum etti. Bunun üzerine biz de, ‘Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır’ dedik.”¹³¹

Ayette yer alan hadise ile kötü bir işi güzel gösterip tuzak kurmak anlamları bir arada düşünüldüğünde; Hz. Âdem, İblîsin kurduğu المغْوَاة in kurdu, ölümsüzlük ve melek olmak isteği de oğlağıdır. Hz. Âdem amaçladığı şeylere ulaşmak isterken tuzağa düşmüş, elindeki nimetleri kaybetmiştir. Hz. Âdem bu fiili işlerken bilinçli bir haldedir, yani herhangi bir unutmama durumu söz konusu değildir. Şeytanın dört bir taraftan çullanması ve işleyeceği kötü fiili onlara güzel göstermesi sonucunda Allah’a verdiği sözü terk eden (نَسِي) (yani göz ardı eden/görmezden gelen/umursamayan) Hz. Âdem Allah’ın emrine muhalefet etmiş (عَصَى), tuzağa düşmüş ve doğru yoldan çıkmıştır (غَوَى). Ancak İblîs gibi hatasında ısrar etmemiş, kusurunu anlayıp hemen rabbine yönelmiş, ona tevbe etmiştir. Allah da tevbesi dolayısıyla onu affetmiştir.

Âdem’in ağaçtan unutarak yediğini ispata çalışan Râzî’nin, Allah hakkında su-i zanda bulunmanın ağaçtan yemekten daha büyük bir günah olmasını delil olarak böyle bir fiilin işlenmeyeceğini ifade etmesi olayın yaşanmadığına dair bir delil teşkil etmez. Çünkü dikkat edilecek olursa Şeytan onları kandırabilmek için yemin etmiştir.¹³² Ayrıca, zikredilen bir rivâyete göre Hz. Âdem, Allah’ın adıyla yemin ettiği için Şeytanın sözünden cayaca-

130 Baqara, 2/209. Bu delil Allah’ın onlara ağaca yanaşmamalarını emretmesi ve şeytanın tuzak kurabileceğini hatırlatarak onları önceden uyarmasıdır. Bk. Tâhâ, 20/117; A’râf, 7/19; Baqara, 2/35.

131 Baqara, 2/36.

132 A’râf, 7/61.

ğını hesap edememiştir.¹³³ Bu açıdan Hz. Âdem'in Allah hakkında sû-i zanda bulunduğunu iddia etmek de zor gözükmektedir.

Ayetlerin tefsirinde kelâmî bazı kaygıların tefsirin önüne geçmesi ile ilk dönem tefsirlerinin aldığı rivâyetler İsrâîliyyât ve iltifat edilmemesi gereken haberler olarak nitelendirilmiş,¹³⁴ elde, olayı izah edebilecek başka doküman kalmadığı için zaman zaman aklî bazı çözümlere de başvurulmuştur. Örneğin şeytanın cennetten kovulmasına karşın Hz. Âdem ile Havvâ'ya vesvese vermesi hususunda Hz. Âdem ile Havvâ'nın cennetin kapısına kadar gittikleri ve İblîsin kapı dışından onlara vesvese vermiş olabileceği düşünülmüştür.

Bu eleştirileri yapmamızda başrol oynayan bir diğer konu ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi; ilk dönem tefsirleri,¹³⁵ ilk dönem sözlükleri¹³⁶ ve vü-cûh-nezâir kitaplarında¹³⁷ "terk etti" anlamı verilen "نَبِيٌّ" fiilinin te'vil cihetine gidilerek âyetin anlam kaymasına uğratılmasıdır. Unutma anlamıyla te'vil edilen kelime daha sonra peygamberimizin:

"إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ لِي عَنْ أُمَّتِي مَا وَسَّوَسَتْ بِهِ صُدُورُهَا مَا لَمْ تَعْمَلْ أَوْ تَكَلِّمْ"

"Şüphesiz Allah benim için, ümmetimden amel etmediği veya konuşmadığı müddetçe kalbinin vesvese verdiği şeyin mes'ûliyetini kaldırmıştır"¹³⁸

"إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ"

"Şüphesiz Allah ümmetime, hata, unutma ve zorla yaptırılan bir işte cevaz vermiştir (yaptıkları fiillerin sorumluluğunu ümmetimden kaldırmıştır)"¹³⁹

Hadisleri ve hadisin zayıf bir tariki olan:

زُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ

"Ümmetimden hata unutma ve zorla yaptırılan işlerin sorumluluğu kaldırılmıştır"¹⁴⁰

133 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 10, s. 111-112.

134 Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî*, c. 3, s. 16.

135 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, c. 16, s. 181 vd.; İbn 'Abbâs, *age*, s. 267; Sa'lebî, *age*, c. 6, s. 263; Beğavî, *age*, c. 5, s. 297.

136 Ezherî, *age*, c. 13, s. 79; İbn Fâris, *age*, c. 5, s. 421; Feyyûmî, *age*, c. 2, s. 604; İbn Manzûr, *age*, c. 15, s. 321.

137 Hîrî, *age*, s. 321; Dâmeğânî, *age*, s. 404.

138 Buḥârî, *Şahîhu'l-Buḥârî*, 'Itḩ 6; İman 15; Ṭalâḩ 11.

139 İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, Ṭalâḩ 16.

140 Celâluddîn 'Abdirrahmân b. Ebî Bekr Suyûfî, *Câmi' u'l-Eḩâdîs*, Dâru'l-Fikr, Beyrût

rivâyeti delil gösterilmek suretiyle, peygamberlerin bu fiillerden günah irtikab etmediği ispat edilmeye çalışılmış ve yapılan hata ikiye katlanmıştır.¹⁴¹ Yukarıdaki rivâyetler incelendiğinde, değişmeyen kelimelerden birisinin “أُمَّتِي” lafzı olduğu görülecektir. Peygamberimizin en son peygamber olması ve diğer peygamberlerin peygamberimizden önce yaşamış olmaları, diğer peygamberlerin peygamberimizin ümmeti olması düşüncesini imkânsız kılacağı için bahsi geçen hadisler ile mezkûr olayın tefsir edilmesi apaçık bir anakronizm doğurur. Bu açıdan mezkûr yorumların kabulü mümkün gözükmemektedir.

Ayrıca, Şeytanın Allah’ın melek olmamaları için ağaca yavaşmalarını istemediğini söylemesi,¹⁴² Hz. Âdem ve Havvâ’nın iyiliklerini istediğine dair yemin etmiş olması,¹⁴³ İbn ‘Abbâs’dan gelen rivâyette de geçtiği üzere Hz. Âdem’in şeytanın Allah adına yemin ederek caymasını düşünemeyerek bu fiili işlediğini beyan etmesi, Hz. Âdem’in yaptığı fiilden dolayı kınanması¹⁴⁴ da onun bu fiili unutarak yapmadığını açıkça göstermektedir. Ancak Râzî bunların doğruluğunu kabul etmemektedir.

Tarih içinde Peygamberlerin günahsızlığını, (İsmet) “Peygamberlerin hiçbir surette günah işlemeyeceği, onların ancak zelle (sürçmek bir nevi hataen günah işlemek) işleyebileceği” şeklinde algılayan bir kişi, âyetleri tefsir usûlüne uygun olarak incelediğinde, zihnindeki şablonun karmakarışık bir hale bürünmesinden ötürü çok büyük sıkıntılar yaşayabilmiştir. Oysa Peygamberlerin günahsızlığı (İsmet) fikrinin “Peygamberlerin küçük günahlar işleyip ardından hatalarını anlayıp hemen tevbe etmesi” şeklinde anlaşılması hem Kur’ân’a, hem hadislere, hem ilk dönem tefsirlerine, kısacası ilk dönemin İslâm algısına daha uygun olacaktır.

Olayların izahında yaşanan bu sıkıntı, (âyetlerin iması,¹⁴⁵ hadislerin

1424/2004, c. 4, s. 424.

141 Muhammed ‘Alî Sâbûnî, *Kur’an’ın Işığında Peygamberlik ve Peygamberler*, çev: Suat Cebeci-Bilal Delice, Kültür Yayınları, İstanbul, 1970, s. 77.

142 A’râf, 7/20.

143 A’râf, 7/21.

144 Râzî, *Tefsîru Fahri’r-Râzî*, c. 3, s. 12.

145 Allah Hz. Âdem’e hitap etmekte, yükümlülük ve sorumluluğunu bildirmektedir: Baqara, 2/33, 35; A’râf, 7/19; Tâhâ, 20/117. O Rabbi’nden vahiy almıştır: Baqara, 2/37. Ayrıntılı bilgi için Bk. Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. 1, s. 359; Mustafa Erdem, *Hz. Âdem (İlk İnsan)*, TDV Yayınları, Ankara 1994, s.168-

beyânı¹⁴⁶ ve tefsirlerin şahitliğiyle¹⁴⁷) Peygamber olduğu bilinen Hz. Âdem'in, peygamber olmadığına iddia edilmesine dahi yol açabilmiştir.¹⁴⁸ Hatta Peygamberlerin hiç günah işlemediğini savunanlar, kelâmî bazı kaygılarla, yaşanan bu sıkıntıyı gidermek istemişler, ancak bu eylemlerle ayetlerin açık ifadelerine muhalefet etmişlerdir. Onlar bazı ayetleri belli bir yorum çerçevesinde ele almışlar ve bazı akli gerekçelendirmelerin de yardımıyla, Peygamberlerin günah işlemediğini ispat etmeye çalışmışlar,¹⁴⁹ bu vesile ile Kur'ân'da Peygamberlere izâfe edilerek kullanılan ve günah anlamına gelen *zenb*, *ısyân*, *dalâl*, *igvâ* gibi kelimeleri te'vîle tabi tutmuşlardır. Uygulanan te'vîl faaliyeti yalnızca ayetlerle de sınırlı kalmamıştır. Sahihayn da dâhil pek çok güvenilir hadis kitaplarında yer alan hadisler (Kutub-u Sitte'nin dört kitabı bu kaynaklar içerisindedir) de te'vîlden nasibini almıştır. Örneğin Hz. İbrâhîm'in üç defa yalan söylediğini bildiren bir hadiste,¹⁵⁰ bir Peygamberin yalan söylemeyeceği belirtilmiş, bahsi geçen sözler tevriye olarak isimlendirilmiş¹⁵¹ ve hadiste te'vîl yoluna gidilmiştir. Hatta hadisin ahad haber

170; Seyfettin Çetin, *İlk İnsan İlk Baba İlk Peygamber Hz. Âdem*, Okul Yayınları, İstanbul 2004, s. 151-153.

- 146 İbn Hibbân, *Şahîh-u İbn Hibbân*, Birr ve İhsân 4; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannefu fi'l-Ehâdisi ve'l-Âşâr*, Evâil 1; Aḥmed ibn Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, Muessesetu Qurṭuba, Kâhira ts. c. 5, s. 178, 179, 265; Suleymân ibn Eş'aş Ebû Dâvûd, *Musned*, Dâru'l-Me'ârif, Beyrût ts., s. 65; Suleymân ibn Aḥmed ibn Eyyûb Ebû'l-Kâsım Ṭaberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, tahk.: Selefi, Hamdi b. 'Abdilmecid, Mektebetu'l-'Ulûmu ve'l-Ḥikem, Mûsul 1404/1983, c. 8, s. 217; *Mu'cemu'l-Evsaf*, Dâru'l-Harameyn, Kâhira 1415, c. 1, s. 128; Ebû Bekr Aḥmed b. Ḥuseyn 'Alî Beyhâkî, *Şu'abu'l-İmân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1410, c. 1, s. 148 ve c. 3, s. 291.
- 147 İbn Ebî Hâtim, *age*, II/634; Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, V/329.
- 148 Muḥammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc. Şerâfeddin Gölcük, Kayıhan Yay, İstanbul 1980, s. 134.
- 149 Şihâbuddîn Aḥmed b. Muḥammed el-Mekkî el-Ḥanefî el-Ḥamevî, *İthâfu'l-Ezkiyâ bi-Taḥkiki 'İsmeti'l-Enbiyâ*, Giresun Yazmaları, Mustafa b. Muhammed el yazması, 1177, no: 114, vr. 1b-6a; Râzî, *'İsmetu'l-Enbiyâ*, 39-48; Teftâzânî, *age*, V/50-53; Curcânî, *age*, III/425-432.
- 150 Buḥârî, *Ehâdisu'l-Enbiyâ* 11; Nikâh 13; Muslim, *Feḍâil* 41; Ebû Dâvûd, *Ṭalâk* 16; Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, Tefsîru'l-Kur'ân (21/63); Aḥmed b. Ḥanbel, *Musned*, c. 2, s. 403; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâîyyu'l-Kubrâ*, Menâkıb 76; Aḥmed b. 'Alî b. Muḥennâ Ebû Ya'lâ, *Musned-i Ebî Ya'lâ*, tahk.: Ḥuseyn Selîm Esed, Dâru'l-Me'mûnu li't-Turâs, 1404/1984, c. 10, s. 426; İbn Hibbân, *Ḥazar ve İbâha* 7; Ebû Bekr Aḥmed b. Ḥuseyn 'Alî Beyhâkî, *Sunenu Kubrâ*, Ḥulu' ve Ṭalâk 41; Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr Ṭaberî, *Târîhu'l-Umeme ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407, c. 1, s. 149.
- 151 Ebû'l-Ṭayyib Şemsu'l-Ḥakḥ 'Azîmâbâdî, *'Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Suneni Ebî Dâvûd*, Basimevi Belirtilmemiş, Medîne 1388/1968, c. 6, s. 296; Muḥammed 'Abdurrahmân b. 'Abdirrahîm

olduğu,¹⁵² metin tenkidine tabi tutulmadığı,¹⁵³ Peygambere yalan isnad etmekte raviye yalan isnadının daha doğru olacağı¹⁵⁴ gibi bazı gerekçeler öne sürülerek hadisin reddi yolu dahi tercih edilebilmiştir.

Kanaatimizce; yalnızca aklî bir temellendirmeden hareketle, konuyu açıkça anlatan âyetlerde te'vile gidilmesi, izahat veren hadîs rivâyetlerinin ahad olduğu söylenerek hadîslerin reddedilmesi pek makul bir tutum değildir.¹⁵⁵ Ancak maalesef, takınılan tutum yer yer o kadar aşırılaşmıştır ki, benimsenen görüş, Kur'ân'daki âyetlerle ve Sahihayn da dahil pek çok mu-teber hadis kaynaklarındaki hadislerle çeliştiğinde; âyetler te'vile tabi tutulmuş, hadisler ise te'vîl edilmiş yahut uydurma statüsüne sokulmuştur.

Benimsenen bu yanlış "İsmet" algısının; İsrâiliyyât'tan gelen "Hz. Âdem'i Havvâ kandırdı" anlayışının 20. yüzyılda yazılmış eserlerde dahi savunulmasına,¹⁵⁶ Kur'ân'daki fiilin yalnızca Hz. Âdem'e izafe edilmesi tamamen göz ardı edilip günah keçisi olarak Havvâ'nın seçilmesine sebep olduğunu düşünmekteyiz.¹⁵⁷ Kanaatimizce Hz. Âdem günahsız kılınmak istendiği için, (İsrâiliyyât rivâyetlerinin de desteği ile) suçun tüm sorumlusu Havvâ haline getirilmiştir.

Verilen örneklere dikkatle bakıldığında, yaşanan tüm sıkıntıların temelinde yatan sorunun, önceden edinilen görüşlerin Kur'an'a onaylatılmak istenmesi olduğu görülecektir. Böyle bir faaliyetin Kur'an'ı tâbî olunacak bir

Mubârekfûrî, *Tuḥvetu'l-Aḥvezi bi Şerḫi Câmi'i't-Tirmizi*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415/1995, c. 9, s. 6.

152 Râzî, *Tefsîru Faḫri'r-Râzî*, c. 22, s. 185-186; Râzî, *'İşmetu'l-Enbiyâ*, s. 71. Bulut, Râzî'nin metodunun zayıf rivayetler için uygulanabilirse de sahih rivayetler için geçerli sayılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre rivayeti tevriye ile izah etmek daha doğru bir tutum olacaktır. Bk. Mehmet Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, Risale Yayınları, İstanbul 1991, s. 64.

153 Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Ḳur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul ts. c. 3, s. 314-315.

154 Râzî, *Tefsîru Faḫri'r-Râzî*, c. 26, s. 148.

155 Hatta İbn Teymiyye bu hususta: "Kim sahabe ve tâbiünin yolundan ve tefsîrinden aykırı bir görüşe sapsa, şüphesiz bu fiilinde hata etmiştir" demektedir. Bk. Eb'l-'Abbas Taḫıyyuddîn Aḫmed b. 'Abdullâlim İbn Teymiyye, *Muḳaddimetun fi Uşûli't-Tefsîr*, Medâru'l-Vaḫan li'n-Neşr, Riyâd 1425/2004, s.130.

156 Bk. 'Abbâs Maḫmûd 'Aḳḳâd, *Hâzili'ş-Şecera*, Dâru'n-Nehḫa, Ḳâhira ts.

157 Bk. Smith, Jane I. - Haddad, Yvonne Y., "Eve: Islamic Image of Woman", trc. Yasin Aktay, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1992, cilt: 6, sayı: 1, ss. 64-71, s. 68.

rehber olmaktan çıkarıp tâbî olan konumuna düşüreceği ise açıktır.¹⁵⁸ Örnekler de açıkça göstermektedir ki; Kur'an'ın söyledikleri tarafsız bir gözle ele alınmak kaydıyla Kur'an araştırmalarına çok büyük katkı sağlayacak bir soru ("Fikrimizi Kur'an ile nasıl destekleriz?" sorusu) "Kur'an ne diyor?" sorusunun önüne geçtiği anda yöntem açısından çok büyük sıkıntılar doğurmaktadır.¹⁵⁹

Kur'an ve hadislerdeki açık ifadelerin yanı sıra ilk dönem rivâyetlerinin neredeyse tamamı, Peygamberlerin günah işlediklerinde mutabıktır. Ancak bu mutabakat dahi ayetlerin te'vîl edilmesine yahut rivayetlerin; tercihinde keyfi davranılmasına, reddedilmesine engel teşkil etmemiştir. Ayetlerin tefsirinde böyle subjektif bir tutum takınılması sonucunda, ayetler hakkında, herhangi bir temeli olmayan, yalnızca "böyle de olmuş olabilir" denebilecek aklî bazı izahlar getirilmiştir. Oysa bu, ayetlerin tefsirinde faraziyeler manzumesi oluşturmak anlamına gelecektir ki tefsirin böyle faraziyelerle yapılması halinde, yapılacak tefsire ne bir sınır çizilebilir, ne de Kur'an'ın anlatmak istedikleri net bir şekilde ortaya konabilir. Nitekim Hz. Peygamber böyle yanlış bir tutum takınılması halinde; isabetli bir görüş dahi serdedilse hata edilmiş olunacağını bildirmiştir:

مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ

"Kim Kur'an hakkında tamamen şahsi kanaatine dayalı söz söyleirse doğruya ulaşmış olsa bile hata etmiştir."¹⁶⁰

Tüm bu açıklamalar göstermektedir ki, âyetlerin tefsîrinde benimsenecek en doğru yol, ilk dönem tefsirlerinin ifadeleri temele alınarak yapılacak bir tefsir faaliyeti olacaktır. Dolayısıyla Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşması bilinçli olarak, (amden) vukû bulmuş bir hadisedir ve Peygamberlerin günahsız olması gerektiği görüşünden hareketle âyeti te'vîl etmek gereksiz ve pek makul olmayan bir davranıştır.

Türklerin neredeyse tamamına yakınının itikatta benimsediği Mâturîdîlik Mezhebi'nin kurucusu İmam Mâturîdî'nin, Peygamberlerin zelle ve şağâir işlediğini ifade etmesi ilginçtir. İmam Mâturîdî, eseri *Kitâbu't-Tevhîd*'de şöyle demektedir:

158 Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şûle Yayınları, İstanbul 1992, s. 57.

159 Ayrıntılı bilgi için Bk. Albayrak, *age*, ss. 58-71.

160 Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'an* 1.

ثُمَّ الَّذِي يَنْقُضُ قَوْلَ الْخَوَارِجِ الَّذِينَ يُكْفِرُونَ بِالصَّغَائِرِ مَا بَلَّيَ بِهِ الْأَنْبِيَاءَ وَالْأَوْلِيَاءَ وَمَا يُكْفَرُ
[بِهِ] يُسْقِطُ النَّبُوَّةَ وَالْوَلَايَةَ

“Peygamberlerin ve velilerin şağâir ile sıkıntıya uğratılması, şağâir ile küfre düşüldüğüünü ifade eden Hâricilerin sözlerini nakzeder. Kâfir olmayı gerektiren bir günah, peygamberlik ve velilik (mertebesini) düşürür.”¹⁶¹

Görüldüğü üzere Mâturîdî, küçük günahı tekfir sebebi sayanlara Peygamberlerin de böyle fiillerde bulunmuş olmalarını delil göstermiştir. Böyle bir görüşü benimseyen kişinin, Allah’a cehalet nispet ettiğini, bunun, “Allah’ın risâleti kime vereceğini bilemediğini(!) söylemek” olduğunu ifade etmiştir. O, küçük günahlardan ve zellelerden kimsenin hâlî olmadığını, böyle bir fikri benimsemenin, kişiyi “Teklîf-i mâ lâ yuâk” “Takat yetirilemeyen yükümlülük” ile sorumlu tutmak anlamına geleceğini söylemiştir.¹⁶²

... وَصَفَ اللَّهُ الْأَنْبِيَاءَ بِالْدُّعَاءِ لَهُ تَضَرُّعاً وَخِيفَةً وَطَمَعاً وَخَوْفاً وَيَبْكَائِهِمْ عَلَيَّ مَا كَانَ مِنْهُمْ مِنْ
الرَّائِلَاتِ وَتَضَرُّعِهِمْ إِلَيْهِ حَتَّى أَجِيبُوا فِي دُعَائِهِمْ وَأَعْطُوا سُؤْلَهُمْ وَلَوْ لَمْ تَكُنْ دُنُوهُمْ بِحَيْثُ
اِحْتِمَالِ التَّغْذِيبِ عَلَمًا فِي الْحِكْمَةِ أَوْ كَانَ عَلَيْهِمْ مِنْ ذَلِكَ خَوْفُ التَّغْذِيبِ لَكَانَ فِي ذَلِكَ تَعْدِي
الْحَدِّ وَالْوَصْفِ بِالْجَوْرِ وَالتَّغْذِيبِ مِنْهُ وَذَلِكَ أَعْظَمُ مِنَ الرَّائِلَاتِ

“...Allah Peygamberleri kendisine yalvarıp yakararak, gizli bir şekilde, ümit ve korku içerisinde, kendilerinden meydana gelmiş olan zellelerden ötürü gözyaşı dökerek dua eden, dualarına icabet edilinceye ve istekleri kendilerine verilineye kadar yalvarıp yakaran kimseler olarak vasıflandırmıştır. Şayet onların günahları hikmet gereği azap ihtimalini barındırmıyaydı veya bu konuda onlarda azab korkusu olmasaydı, o zaman onlar, bu dualarında haddi aşmış olurlardı. (Çünkü) Allah’ı haddi aşmak ve cevretmek ile vasıflandırmış olurlardı. Bu ise, zellelerden daha büyük bir günahdır.”¹⁶³

Peygamberlerin hiç günah işlememesi şeklinde algılanan “İşmet”, o kadar fanatik bir tavırla savunulmuştur ki, Taberî, tefsirinde Hz. Âdem’in ağaca yaklaşmasının unutmakla alakasına dair hiçbir tercihte bulunmazken, tefsirin tercümesi adıyla piyasaya çıkan kitabın mütercimleri “Bu izah tarzı (unutmak) Peygamberlerin masum olması ve bu sebeple günah işlememesi esasına daha uygundur” şeklinde bir ifadeyi Taberî’ye söyletmekten hiçbir rahatsızlık duymamıştır.¹⁶⁴

Yukarıda verilen tüm örnekler Peygamberlerin günahsızlığı algısının

161 Ebû Mansûr ibn Muhammed Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, tahk.: Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM Yay, Ankara 2003, s. 525.

162 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 526.

163 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 525.

164 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Taberî Tefsiri*, ter. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, Hisar Yay, İstanbul 1996, c. 5, s. 494.

birçok açıdan hatalı olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce bu algının oluşmasının en büyük etmenlerinden birisi de Hz. Peygamber'e duyulan aşk ve sevgidir. Peygamberler arasında ayırım yapılmamasından ötürü de tüm peygamberler için geçerlilik kazanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'e duyulan aşk ve sevgi de bazı problemleri ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İnsanlarda tamamen beşer üstü bir Peygamber tasavvurunun ortaya çıkması bu aşk ve sevginin en bariz göstergesidir. Böyle bir algı neticesinde de; Hz. Peygamber'in sünnetli doğduğu, görme ve işitme duyusunda olağanüstülükler bulunduğu, sesinin çok uzak yerlerden duyulduğu, saçının, kanının, idrarının, tükürüğünün kutsal olduğu, gaitasının hoş koktuğu, esnemekten korunduğu, gölgesinin olmadığı vb. şekildeki pek çok iddia ortaya atılmıştır.¹⁶⁵ İnsanlardaki Peygamber aşkı, 'Abdullah el-Behiy'den "Hz. Peygamber vefât ettiğinde hemen defnedilmediği için karnı şişmiş, küçük parmağı bükülmüştü" rivayetini nakleden Vekî' ibnu'l-Cerrâh'ın idam ile yargılanmasına bile yol açmıştır. Vekî' ibnu'l-Cerrâh idamdan ancak Sufyân b. 'Uyeyne'nin (107-198/725-815) şefaati ile beraat edebilmiştir.¹⁶⁶ Bu problemlerin kötü nedenlerle ortaya çıktığı kesinlikle söylenemez. Ancak peygamber aşkının gerçekleri değiştirmesinin önüne geçilmesi ve ilk dönem rivâyetlerinin oluşturduğu Kur'an algısının yeniden tesis edilmesi gereklidir.

Görüldüğü üzere, peygamberlerin günahsızlığının kabulü, istenmeden de olsa pek çok problemi beraberinde getirmiştir. Hâlbuki onların günah işlemleri, hatalar yapmaları insan olmalarının en açık göstergesidir. Bilinmelidir ki; kusursuz insan yoktur, insanın kusursuzu vardır. İnsanların kusursuzları da Peygamberlerden başkası değildir.

Aslında Peygamberlerin hata, kusur ve günahlar ile malul olmaları pek çok faydayı beraberinde getirmektedir. Örneğin Peygamberlerin günah işleyebileceğinin kabul edilmesi, peygamberlerin ilahlaştırılmasını engeller.¹⁶⁷ Bu, nazil olan Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından yazılmış bir kitap olma-

165 Ayrıntılı bilgi için Bk. Celâluddîn 'Abdirrahmân b. Ebî Bekr Suyûfî, *Haşâisu'l-Kubrâ*, trc. Ömer Temizel, Uysal Kitabevi, Konya 1994, s. 43-60; H. Musa Bağcı, *Beşer Olarak Hz. Peygamber*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2010, s. 249-374; Mehmet Hayri Kırbasoğlu, "Hz. Peygamber Tasavvurunun Dönüşümü: Paradigmadan Paragona, Paragondan Kozmik İlkeye", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 19-21 Nisan 2001*, Isparta, ss. 129-139, s. 131.

166 Ayrıntılı bilgi için Bk. Mehmed Said Hatipoğlu, "Hz. Peygamber'i Yanlış Yorumlama Tezâhürleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ekim 1986/10, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 5-11, s. 7.

167 'Abdulcelîl 'Îsâ, *İctihâdu'r-Rasûl*, Dâru İhyâi'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, Kâhira 1368/1948, s.24.

dığını da teyid eden açık bir delildir. Çünkü hiç kimse kendiliğinden uydurduğu bir kitapta kendi kendisini yemez.¹⁶⁸ Peygamberlerin zelle ve küçük günah (şağâir) işleminin bazı hikmetler içermesinden ötürü de hiçbir mahzuru yoktur: Allah onlara zelle ve küçük günahlarını hatırlattığı zaman, yaptıkları hatanın endişesiyle onları taatte daha ciddi bulmuştur. Bu ise peygamberlerin Allah'ın rahmetinin genişliğine sırtını dayamadıklarını (peygamberlerin iradeleri ile hareket ettiğini, "Nasılsa Allah affedecektir" şeklinde bir inanca sahip olmadıklarını) gösterir. Peygamberlerin günah işlemesine izin vermekle Allah, peygamberlere gösterdiği hayırhahlığın ve onlara verdiği büyük nimetlerin anlaşılmasını istemiş de olabilir. Yine Allah onlara izin vermekle, Allah'ın rahmetini ümit etmek, O'nun lütuf ve affından ümitsizliği terk etmek için Allah peygamberleri günahkârlara imamlar (önderler) kılmak istemiştir.¹⁶⁹ Vâhidî de aynı hususta şu bilgileri nakletmektedir: "Hâsenü'l-Başrî: 'Allah peygamberlerin günahlarından bahsederken onları kınamamıştır. Bilakis, bunları O'nun rahmetinden ümit kesmeyesiniz diye anlatmıştır' demiştir. Ebû 'Ubeyde ise Hâsen'in bu yorumu üzerine: 'Hâsen Allah'ın peygamberleri hakkında söylediklerini delil olarak en sağlam delile gitmiştir. Onların tevbeleri kabul edildiği zaman -ki onların tevbelerinin kabulü sizinkinden çok daha çabuk olur- (Hâsen'in getirdiği) bu delili kabul etmek elzemdir' demiştir."¹⁷⁰

Tüm bu delillendirmelerden de anlaşıldığı üzere, peygamberlerin günah işlemediğini ifade etmek pek çok sıkıntılar doğururken, onların bazı küçük günahları işleyip ardından vakit kaybetmeden tevbe etmeleri pek çok sıkıntıyı bertaraf etmektedir. İnsanların konuya önyargı ile yaklaşmaları ise bu faydaların göz önüne çıkmasını engelleyen başlıca etmen olmuştur.

Sonuç

Bilindiği gibi tefsir ilminin en büyük amaçlarından birisi, ilâhî kitapların sonuncusu olan Kur'ân-ı Kerîm'in Müslümanlar, hatta bütün insanlar tarafından anlaşılmasını, açıklanmasını sağlamaktır. Bu açıdan, tefsir ilminin

168 M. 'Abdullah Draz, *en-Nebe'u'l-Azîm*, trc. Suat Yıldırım, Yeni Akademi Yay, İzmir 2006, s. 38-42.

169 Şa'lebî, *age*, c. 5, s. 211.

170 Vâhidî, *Tefsîru'l-Vesîfî fî Tefsîri'l-Şur'âni'l-Mecîd*, c. 2, s. 608.

temele aldığı soru “Kur'ân ne diyor?” olmalıdır. Hz. Peygamber'in vefatını takip eden ilk yüzyıllarda tefsir ilmi bu soruyu temele almış ve Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için pek çok rivayet nakledilegelmiştir. Ancak zaman ve konjonktürün de etkisi ile bazı kelâmî kaygılar ön plana çıkmış, temel gayesi “Kur'ân ne diyor?” sorusuna cevap bulmak olan tefsir ilmi amacını kaybetmiştir. Böylelikle Kur'ân ön yargılara dayanak bulmak için kullanılan bir kitap haline gelmiştir. Kur'ân'ın böyle bir kitap haline getirilmesi neticesinde bir çok ayet te'vîle tabi tutulmuş, ön kabuller baz alınarak, savunulan görüşler Kur'ân'a söylenmiştir. Kanaatimizce Peygamberlerin günahsızlığı fikri de Kur'ân'a söylenmeye çalışılan görüşlerden birisidir. Çünkü Kur'ân'da Peygamberlerin günahsız olduklarını açıkça beyan eden hiçbir ayet bulunmamaktadır. Ancak ismeti savunanlar, muhtemelen kelâmî bazı kaygılarla, ayetlerin açık ifadelerine muhalefet etmişlerdir. Belli bir yorum çerçevesinde ele aldıkları bazı ayetler vasıtasıyla ve bazı aklî gerekçelendirmeler yardımıyla, Peygamberlerin günah işlemediğini ispat etmeye çalışmışlar, Kur'ân'da Peygamberlere izâfe edilerek kullanılan ve günah anlamına gelen *zenb*, *'ısyân*, *dalâl* gibi kelimeleri ise te'vîle tabi tutmuşlardır. Te'vîl yolu yalnızca ayetlerle sınırlı kalmamıştır. Bazı güvenilir hadis kitaplarında yer alan hadisler de te'vîlden nasibini almıştır.

Bu konu daha detaylı olarak incelendiğinde Kur'ân ve hadislerdeki açık ifadelerin yanı sıra ilk dönem rivâyetlerinin neredeyse tamamının, Peygamberlerin günah işlediklerinde mutabık olduğu görülecektir. Ancak bu mutabakat dahi rivayetleri tercihte keyfi davranılmasına, rivayetlerin reddedilmesine yahut ayetlerin te'vîl edilmesine engel teşkil etmemiştir. Ayetlerin tefsirinde böyle subjektif bir tutum takınılması sonucunda, ayetler hakkında, herhangi bir temeli olmayan, yalnızca “böyle de olmuş olabilir” denebilecek aklî bazı izahlar getirilmiştir. Oysa bu, ayetlerin tefsirinde faraziyeler manzumesi oluşturmak anlamına gelecektir ki tefsirin böyle faraziyelerle yapılması halinde, yapılacak tefsire ne bir sınır çizilebilir, ne de Kur'ân'ın anlatmak istedikleri net bir şekilde ortaya konabilir. Nitekim Hz. Peygamber böyle yanlış bir tutum takınılması halinde; isabetli bir görüş dahi serdedilse hata edilmiş olunacağını bildirmiştir.

Ayetlerin tefsirinde subjektif davrananlar, tefsir usulünde yaptıkları bu hatadan ötürü, zaman zaman bazı sıkıntılar yaşamış, durumu izah için zorlamalı yorumlara başvurmak zorunda kalmışlardır. İlk Peygamber Hz. Âdem hakkında ayette zikredilen *نَسِيَ* kelimesi “terk etmek” anlamında kullanılmış olmasına rağmen; Hz. Peygamber'den gelen bir hadisle örtüştürüp,

peygamberi gûnahtan azade kılmak için kelimeye, içerdığı bir diğer mananın, “unutmak” anlamının verilmesi ve anakronizme düşülmesi bu zorlamalı yorumlara güzel bir örnek teşkil edecektir. Çünkü görüşlerini temellendirmeye çalıştıkları hadiste Peygamberimiz ﷺ lafzını kullanmaktadır ki, ilk peygamber Hz. Âdem’in son peygamber Hz. Muhammed’in ümmeti olması mümkün gözükmemektedir.

Aynı problem peygamberlerin tevbe-istiğfârlarında da söz konusudur. Nitekim 2. Bakara sûresi 37 ve 20. Tâhâ 121-122 âyetlerinde Hz. Âdem’in tevbesinin kabul edildiğine işaret edilmiştir. Peygamberlerin günahsız olduğu iddia edildiğinde ortaya çıkan bu problem, evlânın terki, “Hasenâtu’l-ebrâr, seyyiâtu’l-muqarrabîn” gibi zorlamalı yorumlarla izah edilmeye çalışılmıştır.

Ayetlerin “Peygamberler günah işlemez” önyargısıyla tefsir edilmeye çalışılması başka bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin Mu‘tezile’den bir kısmı ayette yer alan isyân fiilini Hz. Âdem’e yakıştıramamış ve onun Peygamber olmadığını dahi iddia edebilmişlerdir. Kanaatimizce; Kur’ân’da fiilin yalnızca Hz. Âdem’e izafe edilmesinin göz ardı edilip, Havvâ’nın günah keçisi olarak seçilmesi, dolayısıyla İsrâiliyyât’tan gelen “Hz. Âdem’i Havvâ kandırdı” anlayışının 20. yüzyılda yazılmış eserlerde dahi savunulmasının ardında yatan sebep de böyle bir fiilin, bir Peygambere yakıştırılamamasıdır. Dolayısıyla ‘İsmet sahibi olduğu için günah işleyemeyen Hz. Âdem’in günahı, Havvâ’nın sırtına yüklenmiştir.

İnsanların bu ayetleri te’vil etmelerinde rol oynadığını düşündüğümüz bir faktör de Rasulullah’a duyulan aşk ve muhabbettir. Hz. Peygamber’e duydukları aşk, tıpkı O’nun bir hadisinde buyurduğu gibi kişileri kör ve sağır etmiştir. Bu nedenle bazı hususlarda Kur’ân’ın ve hadîslerin sarih ifadelerini bırakıp te’vil cihetine gitmişlerdir. Böyle bir faaliyetin kötü düşüncelerle ortaya çıktığı elbette söylenemez. Ancak peygamber aşkının gerçekleri değiştirmesine de izin verilmemelidir. Bu açıdan ilk dönem rivâyetlerinin oluşturduğu Kur’ân algısının yeniden tesis edilmesi elzemdir.

Sonuç olarak Hz. Âdem’in günah işlediğini ifade eden, aklî ve naklî, delillere rağmen onun günahsız olduğu ön kabulü ile yapılan bir te’vîl faaliyetinin, Kur’ân’ı kendi re’yi ile tefsir etmek olacağı açıktır. Bu ise tefsir usulüne aykırı bir yola sapmak olacağından problemlili bir tercih gibi gözükmemektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdillâh Şeybânî, *Musnedu'l-İmâm-ı Ahmed b. Hanbel*, Muessesetu Kurtuba, Kâhira tsz.
- 'Akğâd, 'Abbâs Maḥmûd, *Hâzihi's-Şecera*, Dâru'n-Nehḍa, Kâhira tsz.
- Akseki, Ahmed Hamdi, "Âdem", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1360/1941
- Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şüle Yayınları, İstanbul 1992.
- 'Azîmâbâdî, Ebû't-Ṭayyib Şemsu'l-Ḥaḳḳ, *'Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Suneni Ebî Dâvûd*, Basımevi Belirtilmemiş, Medîne 1388/1968.
- Bağcı, H. Musa, *Beşer Olarak Hz. Peygamber*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2010.
- Beğavî, Huseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimu't-Tenzil*, Dâru't-Ṭayyibe, Riyâd 1409.
- Beyhaḳî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn 'Alî, *Şu 'abu'l-İmân*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût 1410.
- , *Sunenu Kubrâ*, Meclisu Dâ'iratu'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyyeti'l-Kâineti fî'l-Hindi bi Beldeti Ceydurâbâd, Hindistan 1344.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988.
- Buḥârî, İsmâ'îl b. İbrâhîm, *Şahîhu'l-Buḥârî*, Thesaurus Islamicus Foundation, Liechtenstein 2000.
- Bulut, Mehmet, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, Risale Yayınları, İstanbul 1991.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, AÜİFY, Ankara 1976.
- Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd, *eş-Şihhâh Tâcu'l-Luḡa ve's-Sihhâhî'l-'Arabiyyeti*, tah. Ahmed 'Abdulḡafûr 'Aṭṭâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1399/1979.
- Curcânî, Ebu'l-Hasan Seyyid Şerîf 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Dâru'l-Cil, Beyrût 1417/1997.
- Çetin, Seyfettin, *İlk İnsan İlk Baba İlk Peygamber Hz. Âdem*, Okul Yayınları, İstanbul 2004.
- Ḍaḥḥâk b. Mezâhim, Ebû'l-Kâsım, *Tefsîru'd-Ḍaḥḥâk*, tah. Zâvîti, Muḥammed Şükrî Ahmed, Dâru's-Selâm, Kâhira 1419/1999.
- Dâmegânî, Huseyn b. Muḥammed, *İslâhu'l-Vucûhi ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tah. 'Abdulazîz, Seyyidu'l-Ehl, Dâru'l-İlmî'l-Melâyîn, Beyrût 1980.
- Draz, M. 'Abdullah, *en-Nebe'u'l-Azîm*, trc. Suat Yıldırım, Yeni Akademi Yay, İzmir 2006.
- Ebû Dâvûd, Suleymân ibn Eş'as, *Sunenu Ebî Dâvûd*, Thesaurus Islamicus Foundation, Liechtenstein 2000.
- Ebû Ya'lâ Mevşîlî, Ahmed b. 'Alî b. Muḥennâ, *Musned-i Ebî Ya'lâ*, tah. Esed, Huseyn Selîm, Dâru'l-Me'mûnu li't-Turâs, 1404/1984.
- Erdem, Mustafa, *Hiz. Âdem (İlk İnsan)*, TDV Yayınları, Ankara 1994.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Ahmed, Tehzîbu'l-Lüḡa, tah. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn, Dâru'l-Mıṣriyyeti li't-Te'lîfi ve't-Terceme, Basım Yeri Belirtilmemiş 1964.
- Ferâhîdî, Ḥalîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm, *Kitâbu'l-'Ayn*, tah. Mehdî Maḥzûmî-İbrâhîm Sâmirâi, Dâru Mektebetu'l-Hilâl, Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiş.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Yûsuf Necâtî-Muḥammed 'Alî Neccâr-'Abdulfettâh İsmâ'îl Şelbî, Dâru'l-Mıṣriyyeti li't-Te'lîfi ve't-Terceme, Mısır tsz.
- Feyrûzâbâdî, Muḥammed b. Ya'kûb, *Beşâiru Zevî't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, tah. Muḥammed 'Alî en-Neccâr, Beyrût, tsz.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muḥammed, *el-Miṣbâhu'l-Munîr fi Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr*, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrût, trs.
- Gezgin, Ali Galip, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, Rağbet Yay., İstanbul 2010.
- El-Ḥamevî, Şihâbuddin Ahmed b. Muḥammed el-Mekkî el-Ḥaneffî, *İthâfu'l-Ezkiyâ bi-Taḥkîki 'İsmeti'l-Enbiyâ*, Giresun Yazmaları, Mustafa b. Muhammed el yazması, 1177.
- Hasenu'l-Başrî, *Tefsîru Hasenu'l-Başrî*, Dâru'l-İḥadîs, Kâhira 1992.

- Hatipoğlu, Mehmed Said, "Hz. Peygamber'i Yanlış Yorumlama Tezâhürleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ekim 1986/10, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 5-11.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. 'Umar eş-Şeyhî, *Lubâbu't-Te'vîl fi Me'ânî't-Tenzîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1399/1979.
- Hîrî, İsmâ'îl b. Aḥmed Ferîd, *Kitâbu Vucûhi'l-Ḳur'ân*, tah. 'Abdurrahmân 'Abdulhalîm Efgânî, Basım evi belirtilmemiş, Basım yeri belirtilmemiş, 1404/1983.
- İbn 'Abbâs, 'Abdullah, *Tenvîru'l-Miḳbâs min Tefsîri İbn 'Abbâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1360.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir ibn Muhammed Tâhir, *et-Taḥrîru ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnisîyyetu li'n-Neşr, Tûnus 1984.
- İbn 'Atîyye, 'Abdulḥak b. Gâlib, *el-Muḥarraru'l-Vecîz fi Tefsîr-i Kitâbi'l-'Azîz*, tah. Muhammed, 'Abdusselâm 'Abduşşâfi, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1413/1993.
- İbn Cevzî, Cemâluddîn Ebi'l-Ferac 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed, *Kitâbu'd-Ḍu'afâ-i ve'l-Metrûkîn*, tah. Ebû'l-Fidâ 'Abdullâh Ḳâdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1406/1986.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahmân, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm Musnedden 'an Rasûlullâhi ve's-Şaḥâbeti ve't-Tâbi'in*, tah. Ṭayyib, Es'ad Muhammed, Mektebetu Nizâr Muşâfâ Elbâz, Riyâd, 1417/1997.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr 'Abdullâh ibn Muhammed, *el-Muşannefu fi'l-Eḥâdîsi ve'l-Âşâr*, Evâil, (1), Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd 1409.
- İbn Ebî Zemenîn, 'Abdullah b. 'Îsâ, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, İsmâ'îl, Muhammed Ḥasen ve Mezîdî, Aḥmed Ferîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2003.
- İbn Fâris, Ebû 'l-Huseyn Aḥmed, *Mu'cemu Meḳâyîsu'l-Luġa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer 'Askalânî, Aḥmed b. 'Alî, *Taḳrîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-'Âşîme, Riyâd 1423/2002.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl b. 'Umar, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm*, tah. Selâme, Sâmi b. Muhammed, Dâru Ṭayyibetin li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd 1420/1999.
- İbn Ḳuteyb, 'Abdullah b. Muslim, *Te'vîlu Muşkilu'l-Ḳur'ân*, tah. Seḳar, Seyyid Aḥmed, Dâru'l-İḥyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyyi, Mısır 1954.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerram, Lisânu'l-'Arab, Dâru Şâdir, Beyrût trs.
- İbn Teymiyye, Ebî'l-'Abbas Taḳıyyuddîn Aḥmed b. 'Abdulhalîm, *Muḳaddimetun fi Uşûli't-Tefsîr*, Medâru'l-Vaṭan li'n-Neşr, Riyâd 1425/2004.
- , *Mecmû'ul-Fetâvâ*, tah. Cezzâr, 'Âmir-Bâz, Enver 'Âmir, Dâru'l-Vefâ, Manşûre 1426/2005.
- 'Îsâ, 'Abdulcelîl, *İctihâdu'r-Rasûl*, Dâru İḥyâi'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, Ḳâhira 1368/1948.
- İşfehânî, Ḥuseyn b. Muhammed b. Mufaḍḍal er-Râġıb, *Mufradât Elfâzi'l-Ḳur'ân*, Dâru'l-Ḳalem, Dimeşğ trs.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, trc. Selâhattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 2010.
- Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınları, Konya 1984.
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri "Hz. Peygamber Tasavvurunun Dönüşümü: Paradigmadan Paragona, Paragondan Kozmik İlkeye", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 19-21 Nisan 2001*, Isparta, ss. 129-139.
- Mâturîdî, Ebû Manşûr ibn Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*, tah. Vanlıoğlu, Ahmet, Mîzân Yayınevi, İstanbul 2005.
- , *Kitâbu't-Tevhîd*, tah. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM Yay, Ankara 2003.
- Mizzî, Yusuf ibnu'z-Zekıyyi 'Abdurrahmân Ebu'l-Ḥaccâc, *Tehzîbu'l-Kemâl*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1980
- Mubârekkürî, Muhammed 'Abdurrahmân b. 'Abdirrahîm, *Tuḥvetu'l-Aḥvezî bi Şerḫi Câmî'i't-Tirmizî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415/1995.
- Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen Muḳâtil b. Suleymân b. Beşîr, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, tah. 'Abdullah Maḥmûd Şaḥḥâte, Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-'Arabiyyi, Beyrût 2002.

- Muslim, Ebû'l-Hüseyn, *Şahîhu Muslim*, Thesaurus Islamicus Foundation, Liechtenstein 2000.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb Ebû 'Abdirrahmân, *Sunenu'n-Nesâîyyu'l-Kubrâ*, tah. Bendârî, 'Abdulgaffâr Süleymân-Hasen, Seyyid Kesrevî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1411/1991.
- Pezdevî, Muhammed, *Ehl-i Sünnet Aşkâidi*, trc. Şerâfeddin Gölcük, Kayıhan Yay, İstanbul 1980.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. 'Umar Fahrüddin, *Tefsîru Fahrî'r-Râzî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1401/1981.
- , *İşmetu'l-Enbiyâ*, Mektebetu's-Seşkâfeti'd-Dîniyye, Kâhira 1986.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Kesf ve'l-Beyân*, tah. İbn 'Âşûr, Ebû Muhammed, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabiyyi, Beyrût 1422/2002.
- Sâbûnî, Muhammed 'Alî, *Kur'an'ın Işığında Peygamberlik ve Peygamberler*, çev: Suat Cebeci-Bilal Delice, Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.
- Sekkaf, İshâk b. Âkil b. 'Umar el-'Alevî el-Mekkî, *el-Berâhinu'l-Hasimeti's-Şikâk min Câhidi 'İşmeti Nebiyyina, Süleymâniye Yazma Eserler Kütüphanesi*, Esad Efendi Koleksiyonu.
- Smith, Jane I. - Haddad, Yvonne Y., Eve: Islamic Image of Woman, trc. Yasin Aktay, İslâmî Araştırmalar Dergisi, 1992, cilt: 6, sayı: 1, ss. 64-71.
- Şuyutî, Celâluddîn 'Abdirrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Durru'l-Mensûr fi Tefsîri'l-Me'sûr*, tah. Türkî, 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin, Merkezu Hicr li'l-Buḥûsi ve'd-Dirâseti'l-'Arabiyyi ve İslâmiyyeti, Kâhira 1424/2003.
- , *Câmi'u'l-Eḥâdis*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1424/2004.
- , *Ḥaşâisu'l-Kubrâ*, trc. Ömer Temizel, Uysal Kitabevi, Konya 1994.
- Şahin, Muzaffer-Altuntaş, Halil, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010.
- Ṭaberânî, Süleymân ibn Ahmed ibn Eyyûb Ebû'l-Kâsım, *Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Selefi, Hamdî b. 'Abdilmecîd, Mektebetu'l-'Ulûmu ve'l-Ḥikem, Mûsûl 1404/1983.
- , *Mu'cemu'l-Evsaf*, Dâru'l-Harameyn, Kâhira 1415.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, tah. Türkî, 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin, Dâru Hicr, Kâhira 1422/2001.
- , *Târîhu'l-Umeme ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407.
- , *Ṭaberî Tefsîri*, ter. Hasan Karakaya-Kerim Aytetin, Hisar Yay, İstanbul 1996.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. 'Umar, *Şerhu'l-Mekâşid*, thk. 'Abdurrahmân 'Umeyra, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1989.
- Tirmizî, Muhammed ibn 'Îsâ Ebû 'Îsâ, *Sunenu't-Tirmizî*, Thesaurus Islamicus Foundation, Liechtenstein 2000.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ahmed, *Tefsîru'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbi'l-'Azîz*, tah. Dâvûdî, Safvân 'Adnân, Dâru'l-Ḳalem, Beyrût 1415/1995.
- , *Tefsîru'l-Vesîṭ fi Tefsîru'l-Ḳur'ânü'l-Mecîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1994.
- Yaḥyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ, *Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm*, tah. Hind Şelebî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2004.
- Yakit, İsmail, "Kur'an'da Hz. Âdem", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı)*, Isparta, Yıl: 1999, Sayı: 6, ss. 1-18.
- , "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta, Yıl: 1998, Sayı: 5, ss. 1-16.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdirrazzâk el-Hüseynî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs*, tah. Komisyon, Dâru'l-Hidâye, Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiş.
- ez-Ziriklî ed-Dimeşkî, Ḥayreddîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. 'Alî b. Fâris, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrût, 2002.